

ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΠΑΛΑΜΠΑΝΙΔΗΣ

Η πρόσφατη ελληνική κρίση εκτυλίσσεται σε πολλαπλά επίπεδα και συμπεκνώνει παθογένειες μακράς ή μέσης διάρκειας στη μεταπολιτευτική ιστορία της χώρας. Ταυτόχρονα, η κρίση απαιτεί λύση, διέξοδο, καθοδήγηση της κοινωνίας προς ένα άλλο πρότυπο, πολιτικές δυνάμεις που θα την υλοποιήσουν και κοινωνικές διαθεσιμότητες που θα την υποδεχθούν. Όλα στοιχεία που διακυβεύονται ή διαμορφώνονται μέσα σε μια πολυπρισματική σύγκρουση, που αφορά σχεδόν τα πάντα: τα νοητικά εργαλεία με τα οποία προσεγγίζουμε τον κόσμο γύρω μας, τις έννοιες, τις επιδιώξεις, τις προσδοκίες, τις αξίες.

Στο ρευστό περιβάλλον της κρίσης χαράσσονται μέτωπα, στήνονται πεδία μαχών, προσδιορίζονται νέα διλήμματα ή ανακαινίζονται παλαιότερα· επεκτείνεται το πεδίο της πάλης στη δημόσια σφαίρα, της σύγκρουσης, του ζωοποιού πυρήνα του πολιτικού. Το παρόν κείμενο επιχειρεί μια χαρτογράφηση –αναπόφευκτα ελλειπτική– της επικράτειας της δημόσιας σύγκρουσης γύρω από τους κόμβους που αναδεικνύει η σημερινή συγκυρία της κρίσης, σε ένα επίπεδο της ιστορίας των ιδεών με τη δική του, σχετική αυτονομία από άμεσες πολιτικές χρήσεις.

Ας σημειωθεί όμως προκαταρκτικά το εξής: είναι διάχυτη η άποψη ότι το βασικό δίλημμα που χαράζει τις πολιτικές και κομματικές διαιρετικές γραμμές των επόμενων χρόνων είναι «μνημόνιο ή όχι μνημόνιο». Ωστόσο, το δίλημμα μοιάζει να είναι μια απλουστευτική και εργαλειώδης συμπύκνωση της πολύ πλουσιότερης, στην πραγματικότητα, συζήτησης, η οποία όχι μόνο το υπερβαίνει, αλλά βάζει στο τραπέζι πολύ περισσότερα, βαθύτερα και πιο πολύπλοκα ερωτήματα, στήνοντας τον καμβά ενός πολυπαραγοντικού αναστοχασμού της ελληνικής κοινωνίας από τη Μεταπολίτευση και δώθε.

Ο Γιάννης Μπαλαμπανίδης σπουδάζει στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Ι/ Η οικονομική παράμετρος Η σχετική αυτονομία της ελληνικής κρίσης

Αν η ελληνική κρίση ξέσπασε αιφνιδώς στις αρχές του 2010, η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση είχε ήδη ιστορία δύο ετών. Αναπόφευκτα λοιπόν το πρώτο ερώτημα που τίθεται είναι εάν η ελληνική κρίση είναι παρακολούθημα της παγκόσμιας ή διαθέτει χαρακτηριστικά που καθιστούν την ανάλυσή της αυτοτελή.

Πολλές είναι οι αναγνώσεις που εντάσσουν την ελληνική κρίση στο πλαίσιο της παγκόσμιας. Κατά μία άποψη, οι «ορθολογικές» επιλογές ατόμων ή οργανισμών σε παγκόσμιο επίπεδο (όπως η δημιουργία των «καινοτόμων» χρηματοπιστωτικών εργαλείων που προκάλεσαν τη φούσκα των στεγαστικών δανείων) αποδείχθηκαν καταστροφικές από συλλογική σκοπιά, ακριβώς επειδή απουσίαζε ένα αντίστοιχα καινοτομικό πλέγμα εποπτικών ρυθμίσεων σε παγκόσμιο επίπεδο.¹ Αλλά και σε ευρωπαϊκό επίπεδο, απουσίαζε ένας μηχανισμός διαχείρισης κρίσεων στην ευρωζώνη.² Άλλες οπτικές εστιάζουν κατά προτεραιότητα στο οικονομικό πεδίο, στην παγκόσμια τάση της υπερχρέωσης. Εδώ, η κρίση έχει τη βασική της αιτία στο ότι παγκοσμίως τα τελευταία χρόνια η παραγωγή υποτάχθηκε στο δανεισμό, η πραγματική οικονομία στην πλασματική. Στο πλαίσιο αυτό, η ελληνική κρίση θεωρείται απολύτως υπάγωση της παγκόσμιας.³ Ταυτόχρονα, η δεσπόζουσα εμβέλεια της παγκόσμιας κρίσης επηρεάζει καταλυτικά το χαρακτήρα της ελληνικής αλλά και κάθε εθνικής κρίσης. Η οικουμενική οργάνωση του παραγωγικού προτύπου (του «υπερεπικρατειακού, νομαδικού» κεφαλαίου⁴) θεωρείται ότι έχει πλέον υπερκεράσει όλες τις προστατευτικές δυνατότητες των εθνικών κοινωνιών. Στο πλαίσιο αυτό, δεν είναι λίγες οι ερμηνείες που υποδεικνύουν μια «επιστροφή του κράτους», του οποίου ο αυτο-αφοπλισμός (ο περιορισμός σε απλή υποδομή του νομίσματος), στο πλαίσιο του νεοφιλελεύθερου τρόπου, υπονόμεισε τη δυνατότητα αποτελεσματικής ρύθμισης των αγορών⁵ – με άλλη ορολογία, μια επιστροφή της πολι-

τικής, η αυτονομία της οποίας υποθηκεύθηκε στην κυριαρχία του οικονομικού πεδίου, των φυσικοποιημένων αγορών.⁶

Αντίθετα, μια άλλη σειρά ερμηνειών εστιάζει στα ενδογενή χαρακτηριστικά της ελληνικής κρίσης, και συγκεκριμένα, στα μακροϊστορικά παθογενή στοιχεία της μεταπολιτευτικής διευθέτησης.⁷ Ο χαρακτήρας της ελληνικής κρίσης εγγράφεται σε τρία επίπεδα: κρίση δημοσιονομική, αναπτυξιακή (όπου συχνά προστίθεται η απώλεια ανταγωνιστικότητας και οι παθολογίες του δημόσιου τομέα⁸) και διεθνούς αξιοπιστίας.⁹ Αυτή η γραμμή ανάλυσης μοιάζει εύλογα να κυριαρχεί, και θα μας απασχολήσει αναλυτικότερα σε ό,τι ακολουθεί.

Την ίδια στιγμή, αναπτύσσεται ένα αίτημα να συναντηθούν οι παράλληλοι δρόμοι των διαφορετικών επιπέδων ερμηνείας: η αναγνώριση των δομικών αδυναμιών του ελληνικού σχηματισμού είναι αναγκαία αλλά στο πλαίσιο που ορίζει η διεθνής οικονομική κρίση και παράλληλα η κρίση της ευρωπαϊκής νομισματικής ενοποίησης. Σύνδεση εφικτή σε «ιστορική προοπτική», και όχι αυστηρά συγχρονικά, που θα αφορά αφενός την παθογένεια του ελληνικού κράτους και αφετέρου τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό της χώρας,¹⁰ καθόσον η εγχώρια δημοσιονομική κρίση συνάπτεται και με την ευδιάκριτη κρίση της ευρωπαϊκής ενοποίησης.¹¹

Τα ενδογενή χαρακτηριστικά της κρίσης: Το χρέος

Η ελληνική κρίση είναι πριν απ' όλα μια κρίση χρέους. Εύλογα ένα σημαντικό μέρος της κουβέντας αφιερώνεται στο πώς παρήχθη ιστορικά ο εκρηκτικός συνδυασμός χρέους και ελλειμμάτων της χώρας. Μοιάζει να υπάρχει συμφωνία στη θέση ότι το χρέος είναι δημιούργημα της δεκαετίας του 1980, από την επέκταση του κράτους στην οικονομία: άλλοτε για καλό σκοπό (επέκταση κοινωνικών δαπανών), άλλοτε για τη διαχείριση της αποβιομηχάνισης (προβληματικές επιχειρήσεις), άλλοτε για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας (πελατειακό σύστημα). Το βασικό χαρακτηριστικό

όμως είναι η μόνιμη υστέρηση των δημόσιων εσόδων από τις δαπάνες.¹²

Η κυρίαρχη απάντηση εστιάζει στο ζήτημα των φορολογικών εσόδων: στη θεσμοποιημένη φοροαποφυγή «των πιο ευκατάστατων αστικών και μεσοαστικών στρωμάτων επί τρεις δεκαετίες» (ιδίως μεγάλες επιχειρήσεις, ελεύθεροι επαγγελματίες) και στην υπερδιόγκωση των φόρων κατανάλωσης (έμμεσοι) σε βάρος της άμεσης φορολογίας, τάση αντίστροφη από την ευρωπαϊκή.¹³ Συστατικά στοιχεία ενός «ιστορικού συμβιβασμού» των δεσποζουσών μερίδων του μεγάλου κεφαλαίου με το μικρό: το μικρό κεφάλαιο διασφάλισε τη θεσμική παραβατικότητά του (φοροαποφυγή, άτυπη εργασία κλπ.) με το «τίμημα μιας μηδαμνής κοινωνικής πρόνοιας», και το μεγάλο κεφάλαιο τη συμπίεση της εργασίας.¹⁴

Το κεντρικό πρόβλημα του χρέους και των συναφών ελλειμμάτων πυροδοτεί και μια συζήτηση για το πολιτικό και αναπτυξιακό πρόσημο της δημοσιονομικής πειθαρχίας. Για μια σειρά αναλυτών, που προτάσσουν τις περιοριστικές πολιτικές, η απουσία μακροπρόθεσμης δημοσιονομικής πειθαρχίας βρίσκεται ανάμεσα στα βασικά αίτια της ελληνικής κρίσης. Μία αντίθετη άποψη υποστηρίζει ότι το πρόβλημα του χρέους διογκώνεται τεχνητά και επενδύεται ιδεολογικά ως δημοσιονομική κατάσταση έκτακτης ανάγκης, ως «μοχλός πολιτικής» για την προώθηση (νεοφιλελεύθερων) πολιτικών μεταρρυθμίσεων.¹⁵ Ανάμεσα στους δύο πόλους τοποθετούνται προσεγγίσεις που, χωρίς να προκρίνουν απαραίτητα την περιστολή των δημοσίων δαπανών ή τη μείωση της φορολογίας, διαπιστώνουν ότι η απουσία δημοσιονομικής συγκράτησης θεμελιώθηκε στην (πολιτική) ιδέα ότι αυτή έχει νεοφιλελεύθερο πρόσημο –και συχνά συνοδεύθηκε από την αντίστροφη οπτική, που απέδιδε προοδευτικό πρόσημο στην υποστήριξη μιας «πανσπερμίας συντεχνιακών αιτημάτων», με αποτέλεσμα την επίταση της δημόσιας σπατάλης,¹⁶ έτσι ώστε εκκωρήθηκε σε δεξιόστροφες αφηγήσεις μια έννοια-προϋπόθεση της ουσιαστικής ανάπτυξης.¹⁷

Κρίση χρέους ή κρίση δανεισμού;

Για μια σειρά προσεγγίσεων, η ελληνική κρίση είναι σχεδόν αποκλειστικά κρίση δανεισμού, που συνδέεται με τη χρόνια εξάρτηση της χώρας από το καπιταλιστικό κέντρο. Τα διαχρονικώς επαχθή δάνεια έβαλαν τη χώρα σε έναν φαύλο κύκλο δανεισμού, όχι για αναπτυξιακούς

σκοπούς αλλά για την εξυπηρέτηση των παλαιότερων δανείων. Το βρόγχο των δανείων διατηρούσε η εξάρτηση από τις (δανειοδότες) μεγάλες δυνάμεις αλλά και η κυρίαρχη πολιτική, που τα αξιοποίησε για λόγους πολιτικής στρατηγικής (για να «εκμαυλιστεί η κοινωνία», π.χ., ώστε να συγκατατεθεί στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση).¹⁸ Σε μια παραλλαγή, η εξάρτηση της Ελλάδας από το ευρωπαϊκό καπιταλιστικό κέντρο θεωρείται ότι εντάθηκε με την είσοδο στην ευρωζώνη: η κυριαρχία του γερμανικού κεφαλαίου οδήγησε σε ελλείμματα και σταθερή απώλεια ανταγωνιστικότητας για τις χώρες της ευρωπαϊκής περιφέρειας, άρα και σε νέες ανάγκες δανεισμού.¹⁹ Όχι τυχαία, οι αναλύσεις αυτές εκβάλλουν στο αίτημα της παύσης πληρωμών ή της αποδέσμευσης της Ελλάδας από τις διενθείς συμμαχίες της.

Οι δομικές ιδιομορφίες του ελληνικού καπιταλισμού

Μέριμνα πολλών είναι, παραπέρα, η αναζήτηση των δομικών ιδιομορφιών της ελληνικής περίπτωσης. Μία από τις πλέον ενδιαφέρουσες προσεγγίσεις επιχειρεί, μέσα από μια νεο-θεσμική οπτική, να τοποθετήσει το ελληνικό παράδειγμα στο ευρύτερο πλαίσιο των παραλλαγών του καπιταλισμού και να το συσχετίσει με τις ιστορικές καταβολές και τους θεσμούς της χώρας.

Βασικό στοιχείο της ιδιομορφίας της Ελλάδας θεωρείται το πλήθος των μικρού μεγέθους επιχειρήσεων και η μικροϊδιοκτησία. Η απουσία πρωταρχικής συσσώρευσης (αντίθετα με τις οικονομίες της Δύσης), αλλά και η σύγχρονη θεσμική διευθέτηση που αποθαρρύνει τις άμεσες ξένες επενδύσεις, ευνοούν τη μικρή επιχειρηματικότητα_ το πλαίσιο δηλαδή μέσα στο οποίο διατηρεί κεντρικό ρόλο η οικογένεια, συνδεδεμένη με την «οικονομία μικρών μονάδων» και την αναζήτηση πολλαπλών πηγών εισοδήματος («πολυεργεία», κατ' αναλογία με την «πολυσθένεια», η οποία ιστορικά απέτρεψε την έκρηξη του κοινωνικού ζητήματος).²⁰

Συναφές στοιχείο είναι η έκταση της «πολιτικής προσόδου», δηλαδή η κάρπωση εισοδημάτων από το κράτος που δεν αντιστοιχούν σε παραγωγική δραστηριότητα. Ίδιον ενός πελατειακού κράτους, που κατ' αυτόν τον τρόπο «ενσωματώνει» κοινωνικές ομάδες και αποσπά τη συναίνεσή τους, ωστόσο παράγει ανισότητες, αφού δεν έχουν όλες οι ομάδες την ίδια διαπραγματευτική δύναμη, παρά-

γει δε και δημοσιονομικά ελλείμματα, τα οποία εκρήγνυνται με τη συχνότητα των εκλογικών κύκλων, τεκμηριώνοντας την υπόθεση μιας «μακροοικονομικής δωροδοκίας» της κοινωνίας.²¹

Τρίτο στοιχείο είναι η έλλειψη συνεργατικότητας. Αυτή οφείλεται όχι μόνο στην απουσία κανόνων, κινήτρων και κυρώσεων, αλλά και σε μια ελλιπή εξατομίκευση που ευνοεί τον ατομισμό (ως πολιτισμικό υπόστρωμα της ελληνικής κοινωνίας, όπως θα δούμε παρακάτω).²²

Κρίση παραγωγικού μοντέλου

Η προηγούμενη ανάγνωση ιχνογραφεί το γενικό τοπίο στο οποίο μπορούν να ενταχθούν άλλες παράμετροι, όπως η αναντιστοιχία μεταξύ των δυνατοτήτων του παραγωγικού μοντέλου και των καταναλωτικών προσδοκιών της κοινωνίας. Η σχετική συζήτηση εκκινεί από αυτό που κατονομάζεται προσφυώς ως μοντέλο «φτηνής ανάπτυξης», το οποίο βασίζεται σε μια υποτίμηση της εργασίας (χαμηλοί μισθοί, παραβίαση του εργατικού δικαίου) αλλά και της γνώσης (χαμηλή εξειδίκευση, περιορισμένη αξιοποίηση της τεχνολογίας και της καινοτομίας), στη θεσμικά ανεκτή παραβατικότητα (περιφρόνηση των φορολογικών και ασφαλιστικών υποχρεώσεων) αλλά και στην κατασπατάληση των φυσικών πόρων²³ και στη χαμηλή ποιότητα των υπηρεσιών, δημόσιων και μη. Διαμορφώνοντας εν τέλει ένα μοντέλο που ιστορικά, στις γενικές του γραμμές, εισήγαγε μεν πρότυπα θεσμικής και οικονομικο-κοινωνικής «κανονικότητας» σε σχέση με το δυτικοευρωπαϊκό πρότυπο, ωστόσο επιφανειακά και όχι με βαθύτερες αναπροσαρμογές, καταλήγοντας παγιδευμένο ανάμεσα στις φτωχότερες οικονομίες χαμηλού εργατικού κόστους και τις πλουσιότερες οικονομίες υψηλής τεχνολογικής στάθμης.²⁴

Η αντίστιξη του ελλειμματικού παραγωγικού μοντέλου (διαπίστωση στην οποία δεν συμφωνούν όλοι, με το αντεπιχείρημα ότι ιδίως την τελευταία δεκαετία η ελληνική οικονομία επέδειξε υψηλούς ρυθμούς οικονομικής ανόδου, αύξηση 40% στο ΑΕΠ κλπ.²⁵) με τα καταναλωτικά ήθη παράγει δυσαρμονία: κατανάλωση εφάμιλλη αν όχι ακριβότερη από τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, που όμως αφορά κυρίως εισαγόμενα προϊόντα και χρηματοδοτείται από ιδιωτικό και δημόσιο δανεισμό.²⁶ Την ίδια στιγμή, το σύστημα μπορεί να παράγει ευμάρεια υπό δύο προϋποθέσεις που η σημερινή κρίση ακυρώνει: τη χρηματοδότηση από

σταθερούς υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης και το ευνοϊκό διεθνές περιβάλλον (καθόσον η οικονομία των υπηρεσιών –τουρισμός, ναυτιλία– εξαρτάται σημαντικά από τις συνεχείς εξωγενείς συναλλαγματικές και άλλες χρηματικές ροές).²⁷

Στο πλαίσιο αυτό, αναδεικνύεται ακόμη πιο έντονα η παγιωμένη στην Ελλάδα αντίθεση μεταξύ ιδιωτικής (εξαιρετικά εύθραυστης) ευμάρειας και δημόσιας φτώχειας. Οι πολίτες, παγιδευμένοι στον δανεισμό για τη διατήρηση του όποιου βιοτικού επιπέδου, ταυτόχρονα έχουν να αντιμετωπίσουν κατ'ιδίαν τα βάρη για μια σειρά αγαθά που κανονικά θα αποτελούσαν θεμελιώδη στοιχεία της «δημόσιας παροχής» (υγεία και εκπαίδευση είναι τα κύρια παραδείγματα).²⁸

Η καταρρέουσα υπόσχεση της κατ'ιδίαν ευμάρειας, της «καλύτερης ζωής», και οι φραγμένες προσπάθειες σε αυτήν, την ώρα που η κρίση εντείνει την επισφάλεια,²⁹ γεννούν τον κίνδυνο ενδόρρηξης του κοινωνικού ιστού, καθώς μεγάλα τμήματα του πληθυσμού παύουν να αναγνωρίζονται σε αυτή την πραγματική ή φαντασική κοινότητα προσδοκιών. Η κρίση σε μια κοινωνία «μεταβιομηχανική, διαφοροποιημένη, προϊούσας κατανάλωσης και ευημερίας» βιώνεται τραυματικά, κατεξοχήν για τα μεσαία στρώματα, μπροστά στα οποία ανοίγεται ένα χάσμα μεταξύ προσδοκιών και δυνατοτήτων.³⁰ Αυτή η «δοκιμασία κοινωνικής ταυτότητας» μπορεί να εκβάλει σε ακραίες, εξατομικευμένες αντιδράσεις, αλλά ισόβαθμα και σε συλλογικό αναστοχασμό και αναθεωρήσεις.

Κρίση και κατακερματισμός του κοινωνικού

Η γενικευμένη κοινωνική επισφάλεια συνάπτεται με τον κατακερματισμό του κοινωνικού ιστού μέσα από πολλαπλές όψεις ανισότητας. Η κρίση είχε ως συνέπεια να έρθουν στο φως ορισμένες «αόρατες» πλευρές της, όπως οι εγγενείς, εσωτερικές ανισότητες του ασφαλιστικού συστήματος. Όχι μόνο επειδή οι εισοδηματικές ανισότητες μεταξύ των συνταξιούχων είναι οι εντονότερες, αλλά κυρίως διότι στηρίζονται σε έναν συγκεκριμένο θεσμικό διακανονισμό: οι διαχωριστικές γραμμές μεταξύ «ευγενών» και «λαϊκών» ταμείων, μεταξύ μισθωτών του δημοσίου και του ιδιωτικού τομέα, ανδρών και γυναικών, νέων και παλαιότερων εργαζομένων, ελλήνων και αλλοδαπών, σχηματίζουν το περίγραμμα ενός κράτους ανισοτιμών παροχών, όπου τα δικαιώματα ανι-

σοκατανέμονται ανάλογα με το διαπραγματευτικό βάρος κάθε ομάδας.³¹

Η κατακερματισμένη δομή του ασφαλιστικού συστήματος συστοιχίζεται άλλωστε με την αντίστοιχη πολυδιάσπαση της φορολογικής πολιτικής,³² που θεωρείται ότι αναπαράγει τις οξείες ανισότητες της ελληνικής κοινωνίας. Αλλά και με τον αντίστοιχο κατακερματισμό της αγοράς εργασίας: με την απορρύθμιση της αγοράς εργασίας τις τελευταίες δύο δεκαετίες και την προώθηση πολλαπλών καθεστώτων ευελιξίας,³³ αναπαράγονται «ριζικά διαφορετικά εργασιακά καθεστώτα» – με κύρια ευθύνη του κράτους, δηλαδή του δημόσιου τομέα, ο οποίος θέτει τα πρότυπα που ακολουθούν οι υπόλοιποι.³⁴

2/ Το κράτος, οι θεσμοί, η πολιτική εκπροσώπηση. Η μεταπολιτευτική θεσμική διευθέτηση

Από τις κυρίαρχες οικονομικές όψεις της κρίσης, η συζήτηση εξακτινώνεται στις ευρύτερες πολιτικές και θεσμικές. Εδώ αφητηρία είναι σχεδόν πάντα μια αναστοχαστική επανεπίσκεψη της μεταπολιτευτικής τομής. Διάχυτη είναι μια αρνητική ανάγνωση της Μεταπολίτευσης, ομού με μια καταγγελία της «κουλούρας της». Η εικόνα της Μεταπολίτευσης που φιλοτεχνείται προβάλλει «από πάνω» ένα μεγάλο και αναποτελεσματικό κράτος, θωρακισμένο μέσα από τον «κρατικό αυταρχισμό» αλλά και την πελατειακή συνδιαλλαγή με την κοινωνία, με φόντο, «από κάτω», τη διάχυτη βίαιη αντίδραση (προϊόν της μεταπολιτευτικής υπερπολιτικοποίησης) ενάντια σε κάθε απόπειρα εκσυγχρονισμού.³⁵ Η αντίρροπη γραμμή υπεράσπισης της Μεταπολίτευσης και των κατακτήσεών της, ενάντια σε έναν ορισμένο μηδενιστικό απολογισμό που θεωρεί ότι η Μεταπολίτευση οδήγησε νομοτελειακά στη χρεοκοπία, υπερασπίζεται το «κοινωνικό συμβόλαιό της», συστατικά του οποίου θεωρούνται η κοινωνική δικαιοσύνη και η αλληλεγγύη.³⁶

Όποια και αν είναι η αξιολόγηση, καμία ανάγνωση δεν αποφεύγει την αναμέτρηση με τη θεσμική διευθέτηση που παρήγαγε η μεταπολιτευτική συνθήκη. Μία γνώριμη γραμμή ανάλυσης ανάγει τα μείζονα δεινά της χώρας στην παράμετρο της «κομματοκρατίας» (ίδιον των «δομικά υπανάπτυκτων» χωρών της καπιταλιστικής περιφέρειας, όπου κυριαρχεί το κομματικό και πελατειακό «βαρύ» κράτος, η συντεχνιακή νοοτροπία και η ισχνή κοινωνία πολιτών).³⁷ Συμπληρωμα-

κές είναι οι ερμηνείες όπου υπογραμμίζεται η θεμελιώδης αντίφαση της Μεταπολίτευσης: επιφανειακή ισοπολιτεία αφενός, ουσιαστική ανομία αφετέρου (ή με πολιτισμικούς όρους, «ευρωπαϊκό λούστρο» και «βαλκάνια ουσία», κάτι σαν επιπόλαιο catch-up των προτύπων του ανεπτυγμένου κέντρου).³⁸ Μέσα σε αυτά τα δίπολα θεωρείται ότι επιβίωσε και αναπτύχθηκε η υποταγή του συλλογικού συμφέροντος στα επιμέρους.

Πέραν της «κομματοκρατίας», χωρίς να την αρνείται, κινείται μια γραμμή ανάλυσης που διευρύνει την εστίαση στο είδος της συνέργειας κράτους, πολιτικοκομματικού συστήματος και συστήματος εκπροσώπησης κοινωνικών συμφερόντων: συνέργεια χωρίς εσωτερικές αντιστάσεις, που ενίοτε ποδηγετεί μόνο ο εκάστοτε εξωτερικός καταναγκασμός. Πρόκειται για μια «όσμωση» θεσμικών πεδίων που θα έπρεπε να είναι διακριτά, ανάμεσα σε κρατικούς τομείς, κομματικές δυνάμεις και κοινωνικές ομάδες με αυξημένη διαπραγματευτική ισχύ (ελεύθεροι επαγγελματίες και αυτοαπασχολούμενοι, μισθωτοί του δημόσιου τομέα, τραπεζικός τομέας), με βραχυπρόθεσμο στόχο την «κατάληψη πόρων και εξουσίας» και εργαλεία την πελατειακή δοσοληψία και τη δημαγωγία.³⁹

Μία άλλη γραμμή ερμηνείας τροποποιεί το μείγμα της παραπάνω παρατήρησης, θεωρώντας ότι ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της Μεταπολίτευσης στην εξέλιξή της ήταν ότι η όσμωση διακριτών θεσμικών συστημάτων αλλά ο ασφυκτικός έλεγχος της κοινωνίας από το κράτος και το δικομματικό σύστημα, το οποίο σταδιακά εγκατέλειψε την κοινωνία και ενσωματώθηκε πλήρως στο κράτος, προσεγγίζοντας στο πρότυπο του κόμματος-καρτέλ και υπονομεύοντας κάθε πόρο αυτοθέσμησης της κοινωνίας.⁴⁰ Σε μια παραλλαγή, ο δικομματισμός είναι απλώς το σύμπτωμα της βαθμιαίας μετάλλαξης της φιλελεύθερης αντιπροσωπευτικής μεταπολιτευτικής δημοκρατίας σε έναν «κλειστό, ολιγαρχικό» διακανονισμό μεταξύ των μεγάλων πολιτικών δυνάμεων, όπου φράζουν οι δίαυλοι επικοινωνίας πολιτών-θεσμών.⁴¹

Η ιδιαιτερότητα του κράτους

Στο πλαίσιο αυτής της συζήτησης, μοιάζει εντυπωσιακή η «επιστροφή» του κράτους. Η αναποτελεσματικότητα του κράτους, η διαφθορά και η πελατειακή συγκρότηση ως στοιχεία κρίσης φαίνεται να συγκεντρώνουν μια γενικότερη συμφωνία. Από εκεί και πέρα, αναπτύσσεται

μία γνώριμη συζήτηση, όπου διαφοροποιείται το βέλος της αιτιότητας. Μία γραμμή ανάγνωσης θεωρεί ότι το πελατειακό κράτος, ως κόμβος του κυρίαρχου κοινωνικού συμβιβασμού, εντείνει την κομματική αντιπαλότητα, ακυρώνοντας στην πράξη τις κοινωνικές συναινέσεις.⁴² Τα δεινά της οικονομίας προκύπτουν από τη δυσλειτουργία του δημόσιου τομέα, έτσι ώστε προκρίνεται το μοντέλο του μικρότερου, επιτελικού κράτους, που θα αφήσει ελεύθερη την αγορά να αυξήσει την ανταγωνιστικότητα, την παραγωγικότητα, τις εξαγωγές κλπ.

Ωστόσο, δεν είναι όλες οι ανάλογες τοποθετήσεις εξίσου μονόδρομες. Σε άλλες περιπτώσεις βέβαια αναδεικνύεται η μειωμένη ανταγωνιστικότητα ως παρεπόμενο της «τελευταίας σοβιετικού τύπου οικονομίας στην Ευρώπη», με πλήθος περιορισμούς που αφαιρούν από την αγορά ζωτικό αέρα, ή με έναν υπερμεγέθη δημόσιο τομέα⁴³ και τις «υπερβολές του κρατισμού», που ανέχεται, εάν δεν εκτρέφει, τις στρεβλώσεις της αγοράς.⁴⁴ Συχνά όμως παρόμοιες οπτικές αναθεωρούν το αίτημα για «μικρότερο κράτος»: τάσσονται μάλλον υπέρ ενός πιο αποτελεσματικού δημόσιου τομέα, όχι σπάταλου αλλά με εσωτερικά κίνητρα και μετρήσιμα αποτελέσματα,⁴⁵ ενώ συχνά αναδεικνύουν τη σημασία του εξορθολογισμού των δημοσίων εσόδων (καταπολέμηση της θεσμοποιημένης φοροαποφυγής κλπ).⁴⁶

Μία ανάλυση ευθέως αντιπαραθετική προς τις «νεοεκσυγχρονιστικές» ερμηνείες αντιστρέφει την αιτιότητα αλλά και το επιχείρημα: η διαφθορά, ο πελατειασμός, η δυσλειτουργία του δημόσιου τομέα στην Ελλάδα οφείλονται ακριβώς στο (νεοφιλελεύθερο) οικονομικό μοντέλο – εκτός αυτού, υπενθυμίζεται ότι η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση ξεκίνησε από χώρες που έχουν «απαλλαγεί» από τον κρατισμό (ΗΠΑ, Αγγλία).⁴⁷

Διατυπώνεται όμως και μια θέση υπέρβασης, που υπογραμμίζει μία παραγνωρισμένη όψη τους κρατών. Στη δημόσια συζήτηση, συχνά οι θεσμικές παθογένειες της ελληνικής περίπτωσης ανάγονται σε φυσικοποιημένες ιδιότητες ενός ιδιότυπου «οριενταλισμού» (ανορθολογισμού) που χρεώνεται πολιτισμικά στην ελληνική κοινωνία. Η εν λόγω οπτική αντιτάσσει ότι πρόκειται για απολύτως ορθολογικές συμπεριφορές, χαμηλού ρίσκου, οι οποίες εγχαράχθηκαν από τα πάνω, από την κρατική πολιτική (από το κράτος-παραγωγό του ηθικού επιπέδου της κοινωνίας, με μια γκραμισιανή ματιά),

επιμολύνοντας βαθιά την κοινωνία, κυρίως από τη δεκαετία του 1980 – σε συνδυασμό και με την απουσία ενός συγκροτημένου δημόσιου προνοιακού χώρου.⁴⁸ Η οικονομική κρίση θεωρείται πρωτίστως «κρίση συλλογικότητας»: η διαπιστωμένη δυσπιστία των πολιτών απέναντι στους αφερέγγυους θεσμούς καλλιεργεί την ιδιώτευση και την απομάκρυνση από την αναζήτηση του κοινού συμφέροντος.⁴⁹ Το κράτος και τα κόμματα, οι δυνάμεις διεύθυνσης της κοινωνίας ακριβώς παράγουν κυριαρχικά την «ανορθολογική» νοοτροπία και τη διάρρηξη του συλλογικού δεσμού, που έπειτα αναπαράγεται στο πεδίο της δημόσιας πολιτικής. Το στοίχημα επομένως της σημερινής κρίσης είναι η επούλωση του τραύματος της πρότερης διευθέτησης, με μια νέα πολιτική –και εν τέλει πολιτισμική– ηγεμονία.⁵⁰

Προς νέες μορφές πολιτικής εκπροσώπησης;

Μέσα από ποιες οδούς θα παιχτεί όμως το στοίχημα; Ερώτημα καίριο, ιδίως στο πλαίσιο μιας χρόνιας κρίσης εκπροσώπησης στην ελληνική πολιτική, όπου ευρύτερες κοινωνικές ομάδες αποσυσχετίζονται από παγιωμένες πολιτικές εκπροσωπήσεις εκφράζοντας μια εντυπωσιακά «πολυσυλλεκτική» δυσαρέσκεια⁵¹ – την ίδια στιγμή που διέρχεται κρίση νομιμοποίησης και το σύστημα εκπροσώπησης κοινωνικών συμφερόντων, με το συνδικαλιστικό κίνημα να έχει καταστεί ανυπόληπτο, λόγω της χρόνιας σύμφυσής του με κυβερνητικές ή κομματικές στρατηγικές.⁵²

Οι φραγμένοι δίαυλοι της πολιτικής εκπροσώπησης φαίνεται ότι έχουν αναγκαστικά συνέπειες στις μορφές της. Για μία προσέγγιση, η οικεία μορφή κόμμα έχει απολέσει την προωθητική της ισχύ. Στο εξής, οι πολιτικοί παίκτες θα μοιάζουν περισσότερο με διευρυμένες «παρατάξεις-αστερισμούς», που θα περιλαμβάνουν τα κόμματα αλλά και πολιτικές ομάδες, κινήσεις πολιτών, κινήματα, διανοούμενους, ως κόμβους μιας ευρύτερης πολιτικής δικτύωσης.⁵³ Άλλοι, αντίθετα, θεωρούν ότι σε περιόδους κρίσης, δηλαδή έντασης του κοινωνικού φόβου, οξύνεται ο κοινωνικός κατακερματισμός και η φοβική εξατομίκευση αντικαθρεφτίζεται στο κομματικό σύστημα.⁵⁴ Μεταβαίνουμε πράγματι σε ένα μοντέλο «παρατάξεων», που όμως προσομοιάζει στην προδικτατορική εκδοχή, με οργανωτικο-πολιτικά κερματισμένους πολιτικούς χώρους. Το ερώτημα είναι ποιο και τι

είδους πολιτικό υποκείμενο μπορεί σε ένα τέτοιο τοπίο να υπερβεί την πολυδιάσπαση συμφερόντων, επιδιώξεων και προσδοκιών, δημιουργώντας έναν νέο πολιτικό «ενοποιητικό μύθο».⁵⁵

3/ Πολιτισμικές διαστάσεις της κρίσης. Το τέλος του ύστερου καπιταλισμού αλλά ελληνικά;

Η κραυγαλέα αντίθεση μεταξύ ιδιωτικής ευμάρειας και δημόσιας φτώχειας, η πολλαπλή ενδόρρηξη του κοινωνικού δεσμού, παράγει αποτελέσματα και στο επίπεδο των συλλογικών νοοτροπιών. Στοίχειο αναστοχασμού γίνεται πλέον ανοικτά και από πολλές πλευρές η επιπολαιότητα του ηδονιστικού, ακραία ατομικιστικού «ελληνικού ονείρου» στην εποχή του ύστερου καπιταλισμού.⁵⁶ «Το τέλος της καλοπέρασης μόνο καλό θα φέρει», υποστηρίζουν ορισμένοι, σημειώνοντας ότι η επίπλαστη ευμάρεια οδήγησε σε –και ταυτόχρονα προήλθε από– μια γενικευμένη «ηθική χρεοκοπία» που επιμόλυνε πλατιά την κοινωνία, την πολιτική, τις καθοδηγητικές ελίτ, ακυρώνοντας έννοιες όπως ο συλλογικός βίος, τα όρια, η κοινωνική ευθύνη και αλληλεγγύη.⁵⁷

Ο αναστοχασμός αφορά και τον επαναπροσδιορισμό της τομής ορθολογισμός/ανορθολογισμός. Η μεταπολιτευτική ιστορία της Ελλάδας καθορίστηκε από μια «αχαλίνωτη έκρηξη συναισθήματος» (σε γλώσσα ιστορικής κοινωνιολογίας, από την αδυναμία να χαλινωγηθεί πολιτικά και πολιτισμικά η μεταπολιτευτική «έκρηξη προσδοκιών».⁵⁸ Αυτό το ιδιότυπο «δικαίωμα στην ευημερία» αποτέλεσε συστατικό πολιτισμικό στοιχείο ευρύτατων στρωμάτων στη μεταπολιτευτική Ελλάδα, σε μια κοινωνία αυξημένων προσδοκιών, αλλά και εργαλειοποιήθηκε πολιτικά φτάνοντας να γίνει αναπόσπαστο συστατικό της νέας «εθνικής ταυτότητας».⁵⁹

Το καταρρέον όνειρο της ευμάρειας αφήνει ενδεχομένως χώρο για έναν κοπιώδη συλλογικό αναστοχασμό που μπορεί να δώσει «μορφή στο συναίσθημα» και ίσως να τοποθετήσει στη θέση του γενικευμένου εγωτισμού μια ιστορικά ανεύρετη διαδικασία εξατομίκευσης. Ωστόσο, η χειραφετητική όψη ενός τέτοιου αναστοχασμού κινδυνεύει να υπονομευθεί από μια ισοπεδωτική ηθικολογία (όπου η συλλογική ύβρις ακολουθείται από την «τιμωρό κρίση»), που διαβρώνει την πολιτική, απαλείφοντας τις αναγκαίες (πολιτικές) διακρίσεις, καθώς δεν μετείχαν όλες οι ομάδες του πληθυσμού, ούτε με τον ίδιο τρόπο,

στην ιδεολογία της απόλαυσης.⁶⁰ Το ίδιο ισχύει για το αντεστραμμένο ισοδύναμό της: η «με πρόσχημα τη διαφθορά» επίθεση κατά της πολιτικής συλλήβδην⁶¹ όχι μόνο αθώνει μια ολόκληρη σειρά κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές πρακτικές που δεν περιορίζονται στο πολιτικό προσωπικό της χώρας, αλλά και υποκαθιστά την πολιτική με την ηθική, στρώνοντας το δρόμο σε έναν κοινωνικό και πολιτικό αυταρχισμό.

Στο πεδίο της συλλογικής νοστορπίας «ξαναπαίζεται» και το περιεχόμενο της διάκρισης πρόοδος/συντήρηση. Ορισμένες αναλύσεις διαπιστώνουν τη συγκρότηση ενός πολιτισμικού χώρου που μέσα από την καταγγελία του εξτρεμισμού των άκρων, του λαϊκισμού και του κρατισμού, την υπεράσπιση του «ορθολογισμού» και του «υπεύθυνου ατομικισμού», φιλοτεχνεί μια «μεταμοντέρνα εκδοχή» του φιλελεύθερου Κέντρου, μια δημοκρατία της μεσότητας: η εικόνα μιας Ελλάδας «cool, “κανονικής”, μεταδογματικής, ευπρεπισμένης» –εικόνα ενός επικαιροποιημένου συντηρητισμού, με όραμα μια κοινωνία ειρηνευμένη, χωρίς ανταγωνισμούς, άρα χωρίς πολιτική.⁶²

Αντίστροφα, στον πάντα εύγλωττο χώρο του free press μαζικού έντυπου, η διαιρετική γραμμή ορίζεται συχνά ανάμεσα στην «ακινησία» και τη «γκρίνια» του ανορθολογισμού και στις δυνάμεις που δεν φοβούνται «να πάνε μπροστά». Από τη μια, όσοι υπερασπίζονται με πάθος κεκτημένα ενός καθεστώτος «καθυστέρησης», ανομίας, στασιμότητας, οι «νέοι συντηρητικοί»_ από την άλλη, οι κοινωνικές δυνάμεις που δεν φοβούνται το μέλλον, πρόθυμες να ξεπεράσουν «αγκυλώσεις» και δημιουργικά να δώσουν νέα ώθηση στον ιστορικό τους προσανατολισμό: την παρακολούθηση του «δυναμισμού της μητρόπολης». Μια επικαιροποιημένη εκδοχή των δυναμικών μεσοστρωμάτων, για τα οποία όμως μια γενίκευση της λιτότητας θα ήταν casus belli – η μη «εξοικείωση με ένα χαμηλότερο βιοτικό επίπεδο» είναι ακριβώς το όριο αυτής της κίνησης προς τα μπρος.⁶³

Η κινητοποίηση του έθνους

Σε συγκυρίες κρίσης ή μετάβασης, ο τρόπος με τον οποίο εγκαλούνται τα υποκείμενα με κεντρικό άξονα το έθνος αποκτά ιδιαίτερο βάρος. Εν προκειμένω, φαίνεται να αναπτύσσεται μια αφήγηση εθνικής κινητοποίησης στο πλαίσιο του συλλογικού αναστοχασμού, της λελογι-

σμένης θυσίας και του εξορθολογισμού της κοινωνίας, χάριν της επανάκτησης μιας εθνικής ανεξαρτησίας που απώλεσθηκε λόγω των πολιτικών που ακολούθηθηκαν τα τελευταία χρόνια.⁶⁴

Από την άλλη, εκτυλίσσονται ορισμένες όχι πρωτόγνωρες συγκλίσεις ετερογενών πολιτικών χώρων που θεωρούν ότι η ιστορική εξάρτηση της χώρας έχει μετατραπεί σε αμετάκλητη απώλεια εθνικής κυριαρχίας, σε ένα καθεστώς ιδιότυπης «κατοχής» από τους δανειστές, τις «ντόπιες και ξένες ελίτ»⁶⁵ αλλά και τη «δωσιλογική» κυβέρνηση. Η «νέα χούντα» είναι επιπλέον ύποπτη εθνικής μειοδοσίας,⁶⁶ ενώ συχνά προβάλλεται εξαιρετών το σύνθημα «ενός νέου ΕΑΜ», συστοιχίζόμενο συνήθως με αιχμές που θυμίζουν την πολιτική του πρώτου κυβερνητικού ΠΑΣΟΚ. Ανάλογες εκτιμήσεις δίνουν πολιτισμική χροιά στην εθνική έγκληση: η κατάρρευση της ευμάρειας συνιστά απόδειξη αποτυχίας της «παραστικκής ενσωμάτωσης στην παγκοσμιοποίηση και τη Δύση»,⁶⁷ που συνοδεύτηκε από την προϊούσα «αποεθνικοποίηση, την εγκατάλειψη της ταυτότητας, τον εθνομηδενισμό».⁶⁸ Προσεγγίσεις μειοψηφικές, που ωστόσο αντιστοιχούν σε ευρύτερες κοινωνικές υποδοχές – αρκεί να θυμηθεί κανείς ότι το «προσβλητικό» εξώφυλλο του γερμανικού *Focus* με τη χειρονομούσα Αφροδίτη ένωσε σε ένα μέτωπο αντίδρασης από τις ριζοσπαστικότερες εκδοχές της Αριστεράς μέχρι τις πιο ακραίες δεξιές ομάδες.

Εντός των αριστερών χώρων, ωστόσο, αναπτύσσεται και μια αντίρροπη γραμμή, που απορρίπτει τις εθνικές ή λαϊκές εγκλήσεις, επαναφέροντας με καθαρότητα ως κύρια αντίθεση της σημερινής κοινωνίας την αντίθεση κεφαλαίου-εργασίας (και όχι μεταξύ μεγάλου κεφαλαίου και λαού ή εθνικών δυνάμεων και ξένης επιβουλής).⁶⁹ Επικαιροποιεί έτσι μεσοπολεμικά συνθήματα με ανταγωνιστική σαφήνεια: «τάξη εναντίον τάξης».⁷⁰

Στις εθνικές (ή μη) εγκλήσεις συμπλέκονται οι πολιτικές διαιρέσεις (εκσυγχρονισμός/αντιεκσυγχρονισμός) με εκείνες που αγγίζουν μακροϊστορικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας (Δύση/Ανατολή). Το πιο εύστοχο σχόλιο για τις προϋποθέσεις στοχασμού και αναστοχασμού της κοινής μοίρας μέσα από αυτά τα πρίσματα υποστηρίζει, ιστορικοποιώντας τις εμφανίσεις του δημοκρατικού εκσυγχρονιστικού αιτήματος στη χώρα, ότι ο άλυτος κόμπος Δύσης και Ανατολής (αντίστοιχα: του αιώνιου έθνους και του αιώνιου λαού) αποτέλεσε

το βαθύ πολιτισμικό υπόστρωμα που ακύρωσε τη δυνατότητα δημιουργίας μιας συλλογικής ταυτότητας⁷¹ που θα προσομοίαζε στις αρχές του πολιτικού έθνους του Διαφωτισμού.⁷² Αυτή η ιδεολογική διάσταση εργαλειοποιήθηκε από τις πολιτικές ελίτ (και αντι-ελίτ), είτε στα σχήματα της «καθ' ημάς Ανατολής» και του ανάδελφου, αντιστασιακού έθνους, είτε σε εκείνα του επειγοντικού άνωθεν εκσυγχρονισμού, ο οποίος αποδίδει τις ανεπάρκειές του στη μη δεκτικότητα του «ανατολίτη λαού».

4/ Εθνική ή ευρωπαϊκή διεξοδος;

Στο ερώτημα «τι να κάνουμε;», μία τολμηρή εθνική διεξοδος, η παύση πληρωμών, παραδόξως υποδεικνύεται εξίσου από μια δεδηλωμένα νεοφιλελεύθερη άποψη (που απηχεί άλλωστε παρόμοιες προτάσεις «συστημικών» οικονομολόγων κυρίως από τον αγγλοσαξωνικό χώρο)⁷³ όσο και από σχολιαστές που κινούνται στο χώρο της Αριστεράς. Θεμέλιο της άποψης είναι συνήθως το πραγματικό γεγονός ότι τα χρέη της ευρωπαϊκής περιφέρειας οφείλονται στο θρίαμβο του ανταγωνιστικού γερμανικού κεφαλαίου, ενώ τα ελλείμματα όχι μόνο τροφοδοτούν τα πλεονάσματα του κέντρου αλλά ισοσταθμίζονται ταυτόχρονα με τραπεζικό δανεισμό από τις ίδιες τις χώρες του κέντρου.⁷⁴ Η συμμετοχή στο ευρωπαϊκό νομισματικό σύστημα θεωρείται επαχθής για τις περιφερειακές χώρες, επομένως πρέπει να επανεξεταστεί.

Οι παραπάνω προτάσεις δέχονται σφοδρή κριτική, καταρχάς για λόγους γεωπολιτικούς: μια τέτοια μονομερής πρωτοβουλία θα ναρκοθετούσε τη στρατηγική επιλογή της Ελλάδας να βαδίσει στο δρόμο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και θα αποτελούσε επιθετική κίνηση απέναντι στους εταίρους της, ανατρέποντας ισορροπίες δεκαετιών.⁷⁵ Επιπλέον, το μικρό σχετικά μέγεθος της Ελλάδας και του χρέους της δεν διασφαλίζει την απαραίτητη σε τέτοιες περιπτώσεις διαπραγματευτική ισχύ, ενώ μια αναδιαπραγμάτευση θα επέφερε απότομη μείωση του ΑΕΠ,⁷⁶ θα στέρευε τη ροή δανεισμού από το εξωτερικό, οδηγώντας σε κρίση ρευστότητας και ανυπέρβλητη ύφεση,⁷⁷ ενώ η αναπόφευκτη υποτίμηση του νομίσματος δεν μπορεί να λειτουργήσει προωθητικά σε μια χώρα σαν την Ελλάδα, με ανεπαρκή παραγωγική και εξαγωγική υποδομή.⁷⁸ Από πολιτική άποψη, ο ιδιότυπος καταστροφισμός που προωθεί μια τέτοια

επιλογή όχι μόνο δεν διευρύνει τις προοπτικές μιας προοδευτικής λύσης,⁷⁹ αλλά ενδέχεται να ευνοεί τάσεις ακραίας συντηρητικοποίησης της κοινωνίας.⁸⁰

Πέραν της συζήτησης αυτής, οι περισσότερες προσεγγίσεις αναζητούν διέξοδο στο ευρωπαϊκό επίπεδο, με την καταρχήν παραδοχή ότι η ελληνική κρίση «πολιτικοποίησε» την Ευρώπη. Η ΕΕ ταλαντεύεται ανάμεσα σε δύο κρίσιμες για το μέλλον της επιλογές. Η μία είναι η «επανεθνικοποίηση» της ευρωπαϊκής πολιτικής: μετατόπιση της διαχείρισης της κρίσης σε εθνικό επίπεδο και διακρατική διαπραγμάτευση εκτός των ευρωπαϊκών θεσμών: επιλογή που αναδεικνύει μεγαλοπρεπώς το πολιτικό έλλειμμα συνοχής – σε πλήρη αντίθεση με την προχωρημένη οικονομική συνοχή της ευρωζώνης.⁸¹ Από την άλλη, η διακινδύνευση του ευρώ και της ευρωζώνης ανάγκαζε εν μέρει την ΕΕ να υιοθετήσει έναν μηχανισμό στήριξης, στην ουσία προαναγγέλλοντας την ίδρυση θεσμών αναδιανομής πλεονασμάτων, δηλαδή εν τέλει μηχανισμών που θα μπορούν να προστατεύουν το κοινό νόμισμα (και μάλιστα όχι με περιοριστικές πολιτικές εν μέσω κρίσης),⁸² δείχνοντας σημεία υποχώρησης της «μονεταριστικής ακαμψίας».⁸³

Αυτό που μοιάζει αναγκαίο είναι η θεμελίωση ενός ισχυρού «ευρωπαϊκού fiscus», ενός μηχανισμού φορολογίας και δανεισμού σε επίπεδο ΕΕ,⁸⁴ μαζί με έναν ουσιαστικό κοινοτικό προϋπολογισμό (ικανό για περιφερειακή αναδιανομή) και αντίστοιχο ρόλο της ΕΚΤ.⁸⁵ Συναφώς τίθεται το πρόβλημα της συμβατότητας οικονομικών δομών Βορρά και Νότου,⁸⁶ που απαιτεί όχι μόνο αναδιανομή των πόρων αλλά και διαφοροποιημένες πολιτικές σε διαφοροποιημένες οικονομίες.⁸⁷ Ζητήματα οικονομικής φύσης, που διασυνδέονται ουσιαστικά με την πολιτική ενοποίηση, ως προαπαιτούμενα συγκρότησης μιας ευρωπαϊκής λαϊκής (πολιτικής) κυριαρχίας.⁸⁸

5/ Ανοικτά ερωτήματα

Σε αυτό το ευρύτατο πεδίο διαιρέσεων και συγκρούσεων που διαμορφώνει η ελληνική κρίση, το βέβαιο είναι ότι καμία απάντηση δεν είναι απλή. Θα μπορούσαμε προς το παρόν να συγκρατήσουμε ορισμένους κόμβους ερωτημάτων. Να αναρωτηθούμε, για παράδειγμα, εάν ο κατακερματισμός της οικονομικής δομής ή των θεσμικών συστημάτων, όπως η πρόνοια, η φορολογία και η εργασία, ενδέχεται να οδηγήσει σε μια εξίσου κατακερματισμένη εικόνα κοινωνίας. Να ξανα-

σκεφτούμε τα όρια της μεταπολιτευτικής θεσμικής και δημοκρατικής διευθέτησης, τη δυνατότητα του κράτους να παράγει νοοτροπίες και συναινέσεις χωρίς να αναπαράγει ανισότητες και αποκλεισμούς. Να σκεφτούμε τα όρια αλλά και τις δυνατότητες του συλλογικού επαναπροσδιορισμού που μοιάζει να πυροδοτεί η κρίση, τον αναστοχασμό για τα όρια της ευμάρειας, για τη σχέση ατομικισμού και εξατομίκευσης, για την πολιτισμική και στρατηγική τοποθέτηση της εθνικής κοινότητας στο σημερινό παγκόσμιο περιβάλλον. Νομίζω ότι διατηρεί το νόημά της η παρατήρηση ότι η υπό διαμόρφωση, και προς το παρόν ανεύρετη, νέα πολιτική και πολιτισμική, εν τέλει παιδαγωγική ηγεμονία θα αναγκαστεί να απαντήσει σε πολύ περισσότερα και πιο σύνθετα ερωτήματα από το τρέχον «ναι ή όχι στο μνημόνιο» και κυρίως στο απαραίτητο πρόβλημα του πολιτικού: πώς δηλαδή εξασφαλίζεται η συνεκτική εκπροσώπηση μιας πρωτοφανώς πολυκερματισμένης κοινωνίας, με τρόπο μάλιστα που να ενσωματώνει αντί να εξοβελίζει τις πολλαπλές συγκρούσεις.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Τ. Γιαννίσης, «Η διεθνής κρίσης, η ελληνική, οι συλλογικές ευθύνες και ο Επιμηθέας», *Athens Review of Books*, τχ. 5, Μάρτιος 2010· Kevin Featherstone, «Μετά τη διάσωση, χρειάζεται και όραμα», *Καθημερινή*, 18-7-2010. Ακόμη και εκπρόσωποι του εγχώριου χρηματοπιστωτικού συστήματος παραδέχονται ότι ανάμεσα στις βασικές αιτίες της παγκόσμιας κρίσης είναι η τάση απορρύθμισης του χρηματοπιστωτικού τομέα παγκοσμίως που εφαρμόσθηκε στις δεκαετίες του 1980 και 1990, βλ. «Alpha Bank: Τα αίτια της κρίσης, πόσο θα κρατήσει η ύφεση, ποιους επηρεάζει», *Ημερησία*, 5-3-2010.
- 2 Γ. Στουρνάρας, «Εμείς οι ίδιοι είμαστε, σχεδόν αποκλειστικά, υπεύθυνοι για τις δυσμενείς εξελίξεις», *Απογευματινή*, 1-2-2010.
- 3 Κ. Βεργόπουλος, «Η προοδευτική πολιτική», *Ελευθεροτυπία*, 17-5-2010.
- 4 «Αναζητώντας την πολιτική μέσα στην κρίση. Μια συζήτηση με τον Κ. Τσουκαλά», *Αυγή*, «Ενθέματα», 20-6-2010.
- 5 Στ. Θωμαδάκης, «Η κρίση, τα κράτη και οι αγορές», ανακοίνωση στην επιστημονική συζήτηση του περιοδικού *Ιστορεΐν*, 8-5-2010.
- 6 Κ. Δουζίνας, «Το ελληνικό ηφαίστειο: πολιτικές και ηθικές διαστάσεις της κρίσης», *Αυγή*, «Ενθέματα», 1-5-2010

(ο οποίος, ωστόσο, προβαίνει σε μια αντίστροφη φυσικοποίηση του «αναπάντεχου» της αντίστασης).

- 7 Στ. Θωμαδάκης, «Η κρίση, τα κράτη και οι αγορές», ό.π.
- 8 Γ. Στουρνάρας, «Εμείς οι ίδιοι», ό.π.
- 9 Γ. Βούλγαρης, «Passagier im letzten Waggon», *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 14-5-2010.
- 10 Α. Λιάκος, «Παράλληλοι λόγοι για την κρίση», *Το Βήμα*, 21-3-2010.
- 11 Α. Φραγκιάδης, «Η προσφυγή της Ελλάδας στον ευρωπαϊκό μηχανισμό στήριξης σε ιστορική προοπτική», ανακοίνωση στην επιστημονική συζήτηση του περιοδικού *Ιστορεΐν*, 8-5-2010.
- 12 Γ. Σταθάκης, «Η δημοσιονομική κρίση της ελληνικής οικονομίας: μια ιστορική ματιά», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 108, Ιανουάριος-Μάρτιος 2010· Γ. Παγουλάτος, «Διέξοδος από την πραγματικότητα», *Καθημερινή*, 25-7-2010.
- 13 Γ. Σταθάκης, «Η δημοσιονομική κρίση της ελληνικής οικονομίας», ό.π.
- 14 «Απλά μαθήματα επιλεκτικής πτώχευσης», editorial, *Θέσεις*, τχ. 122, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2010.
- 15 «Η καταστολή ως ιδεολογία», editorial, *Θέσεις*, τχ. 110, Ιανουάριος-Μάρτιος 2010.
- 16 Β. Πεσμαζόγλου, «Η πρόσφατη κρίση: το παρόν ως ιστορία», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 108, Ιανουάριος-Μάρτιος 2010.
- 17 Στ. Θωμαδάκης, «Η κρίση, τα κράτη και οι αγορές», ό.π.
- 18 Δ. Καζάκης, «Οι βαθιές πολιτικές ρίζες της ελληνικής χρεοκοπίας», *Το Ποντίκι*, 20-5-2010.
- 19 Κ. Λαπαβίτσας, «Παύση πληρωμών και έξοδος από την ευρωζώνη», *Ελευθεροτυπία*, 19-5-2010.
- 20 Κ. Τσουκαλάς, «ο σώζων εαυτόν σωθήτω», *Βήμα*, 1-5-2010.
- 21 Στ. Θωμαδάκης, «Η κρίση, τα κράτη», ό.π.· Γ. Βούλγαρης, «Passagier im letzten Waggon», ό.π.
- 22 Αρ. Δοξιάδης, «Νοικοκυραίοι, ραντιέρηδες, καιροσκόποι. Θεσμοί και νοοτροπίες στην ελληνική οικονομία», *Athens Review of Books*, τχ. 8, Ιούνιος 2010.
- 23 Μ. Ματσαγγάνης, «Ακριβή ανάπτυξη και δίκαιη λιτότητα», *Αυγή*, «Δαίμων της Οικολογίας», 7-3-2010· Α. Λιάκος, «Παράλληλοι λόγοι για την κρίση», ό.π.
- 24 Γ. Βούλγαρης, «Passagier im letzten Waggon», ό.π.
- 25 Γ. Σταθάκης, «Η δημοσιονομική κρίση της ελληνικής οικονομίας», ό.π.
- 26 Μ. Ματσαγγάνης, «Ακριβή ανάπτυξη», ό.π.· Κ. Τσουκαλάς, «Ο σώζων εαυτόν», ό.π.

- 27 Γ. Βούλγαρης, «Passagier im letzten Waggon», ό.π.: Γ Σταθάκης, «Η δημοσιονομική κρίση της ελληνικής οικονομίας», ό.π..
- 28 Μ. Ματσαγγάνης, «Ακριβή ανάπτυξη», ό.π.
- 29 Κατά Τζ. Μπάτλερ, τον αποκλεισμό ολόκληρων κοινωνικών ομάδων, βλ. Ι. Λαλιώτου, «Η ευημερία και η κρίση ως τιμωρός», *Το Βήμα*, 20-6-2010.
- 30 Γ. Παγουλάτος, «Τα στάδια της κρίσης», *Η Καθημερινή*, 24-1-2010.
- 31 Μ. Ματσαγγάνης, «Βιώσιμες και δίκαιες συντάξεις σε μια ανοιχτή κοινωνία», *Athens Review of Books*, τχ. 4, Φεβρουάριος 2010.
- 32 Γ. Σταθάκης, «Η κρίση της "κατακερματισμένης" ελληνικής οικονομίας», *Αυγή*, 21-2-2010.
- 33 Γ. Κουζής, «Εργασία: πλήρης απορρύθμιση», *Εποχή*, 30-5-2010.
- 34 Χρ. Ιορδάνογλου, «Είναι το κράτος, ανόητε», *Το Βήμα*, 14-3-2010.
- 35 Δ. Ψυχογιός, «Junk bonds of a junk state», *Το Βήμα*, 1-5-2010
- 36 Κ. Δουζίνας, «Το ελληνικό ηφαίστειο», ό.π.
- 37 Ν. Μουζέλης, «Υπάρχει μέλλον αν εκμεταλλευτούμε την κρίση», *Το Βήμα*, 16-5-2010.
- 38 Ν. Αλιβιζάτος, «Η δεύτερη μεταπολίτευση είναι σήμερα δυνατή», *Η Καθημερινή*, 11-4-2010.
- 39 Σε αυτή την κατεύθυνση ο Α. Λιάκος, «Παράλληλοι λόγοι για την κρίση», ό.π., ο οποίος επιπλέον υποστηρίζει ότι η παραγνώριση της διαφθοράς δεν πρέπει να οδηγεί στην πρόκριση της ιδιωτικοποίησης.
- 40 Μ. Σπουρδαλάκης, «Η τελευταία αναγγελία του τέλους της Μεταπολίτευσης», *Η Αυγή*, 2-5-2010.
- 41 Π. Τσίμας, «Η ατέλειωτη μεταπολίτευση», *Τα Νέα*, 29-5-2010.
- 42 Κ. Σημίτης, «Το τίμημα της πελατειαςκής πολιτικής», *Η Καθημερινή*, 2-5-2010, ακολουθώντας πάγιες επεξεργασίες του Ν. Μουζέλη.
- 43 Γ. Στουρνάρας, «Εμείς οι ίδιοι», ό.π.: Kevin Featherstone, «2010: το τέλος μιας αρχής», *Καθημερινή*, 10-1-2010· Π. Μανδραβέλης, «Τα ερωτήματα της κρίσης», *Η Καθημερινή*, 11-7-2010.
- 44 Kevin Featherstone, «Μετά τη διάσωση, χρειάζεται και όραμα», *Η Καθημερινή*, 18-7-2010.
- 45 Χρ. Ιορδάνογλου, «Είναι το κράτος, ανόητε», ό.π.
- 46 Γκ. Χαρδούβελης, «Υπάρχει προοπτική ανάπτυξης», *Το Βήμα*, 20-6-2010.
- 47 Ευ. Τσακαλώτος, «Κενά στην εκσυγχρονιστική ερμηνεία για την ελληνική κρίση», *Ελευθεροτυπία*, 9-5-2010.
- 48 Η παρατήρηση αυτή σε Ιλεάνα Μορώνη, «Αλληλεγγύη – για να κερδίσουμε τον πόλεμο», *Αυγή*, «Ενθέματα», 23-5-2010.
- 49 Γ. Καμίνης, «Ζητείται εμπιστοσύνη», *Athens Voice*, τχ. 295, 25-3-2010 και «Συνήγορος του πολίτη: Η οικονομική κρίση είναι κρίση συλλογικότητας», *Η Καθημερινή*, 26-3-2010.
- 50 Γ. Μοσχονάς, «Το πνεύμα του έθνους και η πολιτική χρεοκοπία», *Το Βήμα*, 20-6-2010.
- 51 Χρ. Βερναρδάκης, «Αίτημα νέας μεταπολίτευσης», και Γ. Μοσχονάς, «Πρωτόγνωρο κενό εκπροσώπησης», *Ελευθεροτυπία*, 26-7-2010.
- 52 Τ. Παππάς, «Σε συνθήκες βρασμού», *Ελευθεροτυπία*, 30-5-2010.
- 53 Γ. Βούλγαρης, «Διαχείριση λιτότητας ή νέα μεταπολίτευση», ό.π.
- 54 Α. Πανταζόπουλος, «Ζήτημα εμπιστοσύνης», *Ελευθεροτυπία*, 26-7-2010.
- 55 Α. Πανταζόπουλος, «Προ-μεταπολίτευση», *Ελευθεροτυπία*, 17-4-2010.
- 56 Γ. Πήττας, «Ελλάδα, τίτλοι τέλους», *www.tvxs.gr*, 20-3-2010.
- 57 Ν. Ξυδάκης, «Πολιτική ενώπιον των ερειπίων», *Καθημερινή*, 21-3-2010.
- 58 Στ. Ράμφος, «Η Ελλάδα πάσχει από ένα "ξεχειλωμένο θέλω, ποθώ, προσδοκώ"», *Ελευθεροτυπία*, 25-5-2010.
- 59 Ι. Λαλιώτου, «Η ευημερία και η κρίση ως τιμωρός», ό.π.
- 60 Ι. Λαλιώτου, ό.π.: Κ. Τσουκαλάς, «Αναζητώντας την πολιτική μέσα στην κρίση», ό.π.
- 61 Γ. Σιακαντάρης, «Διαφθορά και νεοσυντηρητισμός», περιοδικό *Μεταρρύθμιση*, τχ. 37, Ιούλιος 2010, <http://www.metarhythmi.gr/el/readText.asp?textID=1231>.
- 62 Ν. Σεβαστάκης, «Οι νέοι φιλελεύθεροι», *Ελευθεροτυπία*, 19-6-2010.
- 63 Φ. Γεωργελές, κύρια άρθρα του περιοδικού *Athens Voice*, τχ. 294, 296, 303, 304, 306 και 308.
- 64 Εμφανής, για παράδειγμα, στην κυβερνητική ρητορική.
- 65 Τ. Φωτόπουλος, «Η ευθύνη της Αριστεράς στη σημερινή κρίση», *Ελευθεροτυπία*, 19-6-2010.
- 66 Γ. Δελαστίκ, «Δικτατορία ΕΕ-ΔΝΤ», *Πριν*, 25-7-2010.
- 67 «Κρίση και κακοφωνία», σημείωμα της σύνταξης, *Άρδην*, τχ. 80, Μάιος-Ιούνιος 2010.
- 68 Γ. Καραμπελιάς, «Η αναπόφευκτη πτώχευση ενός μοντέλου», *Άρδην*, τχ 79, Μάρτιος-Απρίλιος 2010.
- 69 «Απλά μαθήματα επιλεκτικής πτώχευσης», *Θέσεις*, ό.π.
- 70 Χ. Λάσκος, «Τάξη εναντίον τάξης», *Αυγή*, 7-3-2010.
- 71 Σία Αναγνωστοπούλου, «Η Δύση και η Ανατολή της Ελλάδας», *Αυγή*, 30-5-2010.
- 72 Ι. Μορώνη, «Αλληλεγγύη – για να κερδίσουμε τον πόλεμο», ό.π.
- 73 Α. Ανδριανόπουλος, «Πιθανή λύση η στάση πληρωμών», 17-4-2010, <http://www.sofokleous10.gr/portal2/toprotothema/toprotothema/2010-04-16-21-29-04-2010041622192/>.
- 74 Κ. Λαπαβίτσας, «Το χρέος, το ευρώ και οι θέσεις της Αριστεράς», *Αυγή*, 11 και 13-7-2010.
- 75 Α. Φραγκιάδης, «Η προσφυγή της Ελλάδας», ό.π.
- 76 Γ. Σταθάκης, «Η δημοσιονομική κρίση της ελληνικής οικονομίας», ό.π.
- 77 Στ. Θωμαδάκης, «Η κρίση, τα κράτη και οι αγορές», ό.π.
- 78 Κ. Καλλωνιάτης, «Η άρνηση πληρωμής του χρέους και οι παγίδες», *Αυγή*, 4-7-2010.
- 79 Κ. Βεργόπουλος, «Δυστυχώς δεν επτωχεύσαμε», ό.π.
- 80 Κ. Τσουκαλάς, «Αναζητώντας την πολιτική μέσα στην κρίση», ό.π.
- 81 Καθώς όλες οι ευρωπαϊκές οικονομίες βρίσκονται μεταξύ 80% και 120% του ευρωπαϊκού μέσου όρου, ενώ οι εμπορικές και κεφαλαιακές ροές είναι ιδιαίτερα υψηλές, βλ. Γ. Σταθάκης, «Εθνικές και ευρωπαϊκές στρατηγικές για την κρίση», *Αυγή*, 7-2-2010.
- 82 Γ. Βαρουφάκης, «Το δώρο της Ελλάδας στην Ευρώπη», *www.protagon.gr*, 4-5-2010· Κ. Βεργόπουλος, «Η προοδευτική πολιτική», ό.π.
- 83 Α. Φραγκιάδης, «Η προσφυγή της Ελλάδας», ό.π.
- 84 Στ. Θωμαδάκης, «Η κρίση, τα κράτη και οι αγορές», ό.π.
- 85 Γ. Σταθάκης, «Η δημοσιονομική κρίση της ελληνικής οικονομίας», ό.π.: Β. Πεσμαζόγλου, «Η πρόσφατη κρίση: το παρόν ως ιστορία», ό.π.
- 86 Ν. Μουζέλης, «Υπάρχει μέλλον αν εκμεταλλευτούμε την κρίση», ό.π.
- 87 Θ. Πελαγίδης, «Οι αδυναμίες της ευρωζώνης ήρθαν στο προσκήνιο», *Ελευθεροτυπία*, 10-1-2010.
- 88 Βλ. Ι. Μορώνη, «Αλληλεγγύη – για να κερδίσουμε τον πόλεμο», ό.π.

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΥΡΙΝΤΖΗΣ

Πολλοί θα συμφωνούσαν σήμερα ότι το ελληνικό πολιτικό σύστημα λειτουργεί με πάρα πολλά προβλήματα, και συχνά παρουσιάζεται ως ευρισκόμενο σε κρίση, με συνέπεια τη δικαιολογημένη συζήτηση περί του «τέλους της μεταπολίτευσης». Στο σημείο αυτό χρειάζονται ορισμένες διευκρινίσεις σχετικά με την έννοια της «κρίσης». Ο όρος «κρίση» επιδέχεται πολλαπλές ερμηνείες και το περιεχόμενό του ποικίλλει ανάλογα με το πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται. Έτσι μιλάμε για οικονομική, πολιτική, κοινωνική κρίση, κρίση ηθικής και αξιών κλπ. Τον τελευταίο χρόνο ο όρος αναφέρεται στην οικονομία και αφορά κυρίως τα δημοσιονομικά προβλήματα του ελληνικού κράτους. Στο χώρο της πολιτικής συνήθως μιλάμε για «κρίση νομιμοποίησης», με την έννοια ότι πολιτικοί θεσμοί χάνουν τη νομιμοποίηση που έχουν στην κοινωνία, αντιμετωπίζονται με καχυποψία και ενδεχομένως προβάλλεται ένα αίτημα αλλαγής τους. Πρόκειται για την απώλεια της αποδοχής και της στήριξης που έχουν οι πολιτικοί θεσμοί στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο και κατά συνέπεια για τη σταδιακή αμφισβήτηση και υπονόμευσή τους. Μια κρίση του πολιτικού συστήματος ενδέχεται να καταλήξει σε ουσιαστική αλλαγή ή ανατροπή του. Σε κάθε περίπτωση πρέπει να τονιστεί ότι ο όρος «κρίση» απαιτεί διευκρινήσεις και κυρίως απαιτεί προσδιορισμό των κριτηρίων με τα οποία ορίζεται, διαφορετικά παραμένει με το θολό και αόριστο νόημα ότι κάτι παρουσιάζει προβλήματα. Το παρόν σημείωμα δεν αφορά τα αίτια της κρίσης ούτε κατά πόσο τα μέτρα ήσαν τα απαραίτητα ή τα καταλληλότερα για την αντιμετώπισή της. Αποτελεί μια προσπάθεια ανάλυσης του τρόπου πολιτικής διαχείρισης της «κρίσης», των πολιτικών επιπτώσεών της και τελικά εντοπισμού και εκτίμησης των ερωτημάτων και προβλημάτων που προκύπτουν στη σημερινή πολιτική συγκυρία.

Ο Χρήστος Λυριντζής διδάσκει στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. Στρατηγικές επιλογές

Η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ που ανέλαβε την εξουσία μετά τις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2009 έκανε τη βασική στρατηγική επιλογή να αντιμετωπίσει την οικονομική κρίση βασιζόμενη αποκλειστικά στις δικές της δυνάμεις και ουσιαστικά αρνούμενη να εξετάσει οποιοδήποτε άνοιγμα για συμμαχία ή συνεργασία με άλλες πολιτικές δυνάμεις. Στο πεδίο της πολιτικής τακτικής επέλεξε τη σταδιακή λήψη αποφάσεων αποφεύγοντας την άμεση ανακοίνωση επώδυνων οικονομικών μέτρων, γεγονός που μπορεί ίσως να αποδοθεί στην προσπάθεια προετοιμασίας της κοινής γνώμης και διαμόρφωσης κατάλληλου πολιτικού κλίματος. Πέρα από την απώλεια πολύτιμου χρόνου, η κυβέρνηση αναγκάστηκε σε μια σειρά υπαναχωρήσεων και αναπροσαρμογών της οικονομικής της πολιτικής με τελική κατάληξη την αποδοχή της ανάγκης προσφυγής στο ΔΝΤ και την πρόσφατη υπογραφή του σχετικού τριετούς μνημονίου προκειμένου να διασφαλιστεί η δανειοδότηση της χώρας. Στις αρχές του 2010 ήταν ήδη σαφής η δεινή δημοσιονομική κατάσταση του ελληνικού κράτους. Ωστόσο η ενημέρωση υπήρξε ελλιπής, η λήψη μέτρων αργή και ανεπαρκής και η τελική κατάληξη με τη ψήφιση από την Βουλή των Ελλήνων της συμφωνίας με την ΕΕ και το ΔΝΤ επίμαχη και κυρίως ασαφής και αβέβαιη ως προς το κατά πόσο τα μέτρα επαρκούν και θα αποτρέψουν την πτώχευση της χώρας.

Η στρατηγική επιλογή της αυτοδύναμης αντιμετώπισης της κρίσης και η ανάληψη από τον πρωθυπουργό της ευθύνης για τη σωτηρία της χώρας συνοδεύτηκε από πολιτικές επιλογές με σημαντικές επιπτώσεις. Η κυβέρνηση επέλεξε να δρομολογήσει την πορεία σύστασης εξεταστικών επιτροπών της Βουλής για τη διερεύνηση μιας σειράς σκανδάλων που απασχολούν το δημόσιο βίο με στόχο την κάθαρση της πολιτικής σκηνής και την τιμωρία όσων αποδειχθούν ένοχοι. Όταν οι συνταγματικές διατάξεις για την ευθύνη των υπουργών έχουν αποδειχθεί διάτρητες, το γενικό αποδεκτό αίτημα για διαφάνεια μέσα από τη συγκρότηση εξεταστικών επι-

τροπών αποτελεί διαδικασία προβληματική και πιθανόν ατελέσφορη. Η λειτουργία των εξεταστικών επιτροπών εντείνει την πολιτική αντιπαράθεση και την πόλωση του πολιτικού πεδίου και αποπροσανατολίζει το ενδιαφέρον από τα μείζονα προβλήματα σε προσωπικές αντιπαραθέσεις και στην αντιδικία για την εμπλοκή συγκεκριμένων προσώπων. Είναι εξαιρετικά αμφίβολο εάν και κατά πόσο θα καταλήξουν σε ουσιαστικά συμπεράσματα και ακόμα περισσότερο δύσκολο να οδηγήσουν σε προτάσεις για την τιμωρία των ενόχων. Το έργο της διαλεύκανσης των σκανδάλων και η ενδεχόμενη τιμωρία των υπευθύνων θα μπορούσε κάλλιστα να ανατεθεί στη δικαιοσύνη και στις ανεξάρτητες αρχές. Οι εξεταστικές επιτροπές επιτείνουν την πολιτική πόλωση και προσφέρουν εύκολη ύλη στα ΜΜΕ τα οποία σχεδόν αποκλειστικά ασχολούνται πλέον με τις «αποκαλύψεις». Το κυριότερο όμως είναι ότι αποκλείουν οριστικά κάθε δυνατότητα για πολιτικό διάλογο και συνεργασία. Η στρατηγική της πολιτικής αντιπαράθεσης σε όλα τα επίπεδα θολώνει το πολιτικό τοπίο, μετατοπίζει τη συζήτηση στο επίπεδο της σκανδαλογίας και τελικά της ηθικολογίας και πάνω από όλα στερεί τη δυνατότητα συγκρότησης ενός πολιτικού μετώπου, που όπως θα φανεί παρακάτω, θα μπορούσε να είναι θεμελιώδους σημασίας για την αντιμετώπιση της κρίσης.

Τα μέτρα τα οποία έλαβε η κυβέρνηση είναι σκληρά και σαφώς άδικοι διότι πλήττουν σχεδόν αδιακρίτως τα κατώτερα και μεσαία στρώματα της κοινωνίας. Λίγη σημασία έχει αν υπήρξαν προϊόν οικονομικής ανάγκης ή επιβλήθηκαν από το ΔΝΤ. Σημασία έχει ότι αποτελούν μια συλλογική τιμωρία μιας κοινωνίας η οποία καταδικάζεται σε στερήσεις χωρίς να έχει τη δυνατότητα να εκφράσει την αποψή της και κυρίως χωρίς να έχει καμία εξασφάλιση ότι τα συγκεκριμένα μέτρα θα αποδώσουν σε κάποιο εύλογο χρονικό πλαίσιο. Πιθανόν η κυβέρνηση να μπορούσε να διαπραγματευτεί καλύτερους όρους. Κάτι τέτοιο όμως θα απαιτούσε τη στήριξη ενός ευρύτερου πολιτικού μετώπου, το οποίο βέβαια η

στρατηγική της είχε αποκλείσει. Η πιο σημαντική επίπτωση της ως άνω στρατηγικής αφορά το μέλλον. Τι θα συμβεί αν χρειαστεί –ή απαιτηθεί– να ληφθούν και άλλα μέτρα, ή αν η κυβέρνηση αναγκαστεί να προβεί σε αναδιαπραγμάτευση του χρέους; Έχοντας εξαντλήσει τις υποσχέσεις αλλά και την ανοχή της κοινωνίας το πρόβλημα είναι εμφανές. Με τη δυνατότητα πολιτικών συμμαχιών σχεδόν ανύπαρκτη προκύπτει δυνητικά ένα πολιτικό αδιέξοδο, το οποίο στην προκειμένη περίπτωση είναι αμφίβολο αν θα το λύσουν οι επόμενες εκλογές.

2. Τα στοιχεία της «κρίσης»

Οι συνθήκες που έχουν διαμορφωθεί τους τελευταίους μήνες στην Ελλάδα περιέχουν τα στοιχεία που επιτρέπουν την αναφορά σε μια ευρείας εκτάσεως κρίση, η οποία δεν περιορίζεται στο πεδίο της οικονομίας αλλά αφορά σαφώς την πολιτική σκηνή. Τα εν λόγω στοιχεία επιτρέπουν τον χαρακτηρισμό της κρίσης ως κατάσταση *οιονεί «εκτάκτου ανάγκης»*. Πώς αλλιώς μπορεί να χαρακτηριστεί μια συγκυρία που χαρακτηρίζεται από τα εξής στοιχεία: α) ριζική αλλαγή των οικονομικών συνθηκών διαβίωσης για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, β) σημαντική αύξηση της φορολογίας άμεσης και έμμεσης, γ) ριζική ανατροπή του ασφαλιστικού συστήματος και αλλαγή των εργασιακών σχέσεων, δ) κλίμα ανασφάλειας και ενίοτε πανικού στους καταθέτες και κατ' επέκταση στο χρηματοπιστωτικό σύστημα, ε) πλήρη απώλεια της εθνικής κυριαρχίας τουλάχιστον σε ότι αφορά τη δημοσιονομική πολιτική, και στ) έλλειψη ξεκάθαρης νομιμοποίησης των πολιτικών που υιοθετούνται. Η εικόνα συμπληρώνεται από ένα πολιτικό-κομματικό σύστημα το οποίο επιμένει να λειτουργεί ως εάν τα πράγματα βαίνουν ομαλώς.

Συγκεκριμένα, το ΠΑΣΟΚ βρίσκεται στην παράδοση κατάσταση να εφαρμόζει ένα πρωτοφανές πρόγραμμα οικονομικής πολιτικής, καθαρά νεοφιλελεύθερης έμπνευσης και ιδεολογικής σύλληψης, το οποίο είναι καταφανώς αντίθετο όχι μόνο με τις προεκλογικές εξαγγελίες του κόμματος αλλά και με την όλη ιστορική του πορεία και πολιτική πρακτική του. Οι ψηφοφόροι του κόμματος, αλλά και συνολικά η ελληνική κοινωνία δεν ήσαν προετοιμασμένοι για τέτοιες ριζικές μεταρρυθμίσεις με αποτέλεσμα η κοινή γνώμη να παραμένει αμήχανη και κυρίως δύσπιστη απέναντι στην καταιγίδα των νέων μέτρων. Το κόμμα, η

κυβέρνηση και ο πρωθυπουργός δηλώνουν την ιδεολογική διαφωνία τους με συγκεκριμένα μέτρα και τα δικαιολογούν ως αναγκαία για τη σωτηρία της χώρας. Πρόκειται για μια έμμεση επιβεβαίωση της κατάστασης εκτάκτου ανάγκης η οποία επιβάλλει, και η κυβέρνηση εφαρμόζει, μέτρα τα οποία δεν περιλαμβάνονταν στο πρόγραμμά της και τα οποία ανατρέπουν κοινωνικές ισορροπίες και οικονομικά κεκτημένα δεκαετιών. Επιπλέον, υπό το βάρος των προβλημάτων της οικονομίας, έχει καθυστερήσει σημαντικά η διαμόρφωση και υλοποίηση πολιτικών σε άλλους ευαίσθητους τομείς όπως η υγεία και η παιδεία. Είναι άλλο ζήτημα κατά πόσο θα πεισθεί το εκλογικό σώμα όταν έρθει η ώρα των εκλογών. Και πώς θα πεισθούν οι ψηφοφόροι του ΠΑΣΟΚ να ψηφίσουν πάλι το κόμμα που εφάρμοσε μια πολιτική με την οποία οι περισσότεροι διαφωνούν και η οποία επέφερε σοβαρά πλήγματα στην οικονομική τους κατάσταση;

Στην άλλη πλευρά το κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης ασκεί κοντόφθαλμη αντιπολίτευση ασχολούμενο με εσωτερικές τριβές, εξεταστικές επιτροπές και την ενίσχυση της νέας του ηγεσίας. Η στρατηγική επιλογή να αρνηθεί να ψηφίσει το μνημόνιο και να στηρίξει τα οικονομικά μέτρα απέβλεπε στη διαφοροποίησή του από το ΠΑΣΟΚ και στην προβολή της εικόνας μιας αντιπολίτευσης έτοιμης να καρπωθεί τη λαϊκή δυσαρέσκεια και να αποτελέσει εναλλακτική επιλογή στις επόμενες εκλογές. Με άλλα λόγια μπορεί να ιδωθεί ως στρατηγική επιλογή διάσωσης του δικομματισμού. Ωστόσο, είναι εξαιρετικά αμφίβολο αν η ΝΔ μπορεί να πείσει το εκλογικό σώμα μετά την παταγώδη αποτυχία της κυβέρνησης Καραμανλή και κυρίως όταν είναι εμφανής η αδυναμία άρθρωσης σαφούς ιδεολογικού στίγματος και πειστικών εναλλακτικών προτάσεων. Αντίθετα, η συχνά εύκολη συνολική κατάδίκη της πολιτικής της κυβέρνησης υπονομεύει την εικόνα του κόμματος και δημιουργεί την αίσθηση της διολίσθησης σε παλαιάς κοπής αντιπολίτευση και τελικά στον λαϊκισμό.

Σε αντίθεση με τη ΝΔ, ο ΛΑΟΣ εμφανίζεται να ακολουθεί μια πιο «υπεύθυνη» στάση στηρίζοντας κριτικά τα μέτρα και την κυβέρνηση στο όνομα της σωτηρίας της πατρίδας. Είναι προφανές ότι η εν λόγω στάση αποτελεί προσπάθεια διαφοροποίησης από τη ΝΔ του κ. Σαμαρά και προσέκλυσης των ψηφοφόρων που διαφωνούν με τις επιλογές της

νέας ηγεσίας της ΝΔ και έλκονται από τις εθνικιστικές και ενίοτε ρατσιστικές θέσεις του ΛΑΟΣ.

Η αριστερά κατακερματισμένη και εσωστρεφής δεν έχει αρθρώσει μέχρι τώρα κάποιο συγκροτημένο λόγο για την κρίση πολύ περισσότερο προτάσεις για τη σωτηρία. Εξαιρέση ίσως το ΚΚΕ, το οποίο μένει σταθερά στον αντιευρωπαϊκό λόγο και στην πρόταση για έξοδο από την ΕΕ και την ΟΝΕ αποφεύγοντας βέβαια να εξηγήσει τις επιπτώσεις μιας τέτοιας πολιτικής επιλογής στη συγκεκριμένη συγκυρία.

3. Η κρίση των κομμάτων

Τα προβλήματα και οι αυτοκαταστροφικές τάσεις της Αριστεράς επιτρέπουν ορισμένες γενικότερες παρατηρήσεις για την «κρίση» του κομματικού συστήματος. Τα κόμματα σήμερα δεν είναι σε θέση να επιτελέσουν την πιο βασική λειτουργία τους που είναι η άρθρωση και υποβολή στην κοινωνία πολιτικών προτάσεων οι οποίες θα μπορούσαν να προσφέρουν λύσεις στα υπάρχοντα προβλήματα. Τα κόμματα δεν έχουν προτάσεις και αυτό το γεγονός αποτελεί συστατικό στοιχείο της λεγόμενης «κρίσης των κομμάτων». Σε ολόκληρο το πολιτικό φάσμα τα κόμματα αδυνατούν να διαμορφώσουν συγκεκριμένες προτάσεις για τα μείζονα θέματα με αποτέλεσμα να περιορίζονται στον ρόλο του απλού διαχειριστή του συστήματος. Πράγματι, η ικανότητα αποτελεσματικής και με διαφάνεια διαχείρισης των προβλημάτων σε συνδυασμό με διαδικασίες διαβούλευσης είναι το κύριο επιχείρημα που προβάλλεται ως προσόν των κομμάτων εξουσίας. Το εν λόγω πρόβλημα γίνεται ιδιαίτερα εμφανές στον χώρο της σοσιαλδημοκρατίας και λιγότερο στα συντηρητικά κόμματα της κεντροδεξιάς. Η τελευταία, στο πλαίσιο της φιλελεύθερης ιδεολογίας της, ταυτίζεται με τη διατήρηση του υπάρχοντος συστήματος και προτείνει τη βελτίωση της διαχείρισής του και την αποτελεσματικότερη λειτουργία του. Η διαχείριση και η διαβούλευση, στοιχεία που προφανώς δεν είναι εξ ορισμού αρνητικά ή απορριπτέα, αποτελούν πλέον ξεκάθαρα και πάγια στοιχεία της πολιτικής ταυτότητας του φιλελεύθερου και ενός μεγάλου τμήματος του σοσιαλδημοκρατικού χώρου. Δεν είναι τυχαίο λοιπόν που τα μεγάλα κόμματα εξουσίας, φιλελεύθερα και σοσιαλδημοκρατικά, προβάλλουν ως ικανοί διαχειριστές του συστήματος έχοντας οριστικά εγκαταλείψει την

παραγωγή πολιτικής που θα μπορούσε να προσφέρει όραμα, επιλογές και λύσεις. Το γεγονός έχει γίνει φυσικά αντιληπτό από τα εκλογικά σώματα, με σημαντικές επιπτώσεις όπως η αποξένωση, πολιτική απάθεια και ο κυνισμός που καταγράφονται σε όλες τις μεγάλες έρευνες.

Στην παρούσα πολιτική και οικονομική συγκυρία το φαινόμενο γίνεται ιδιαίτερα έντονο. Η οικονομική κρίση στενέυει δραστικά τα περιθώρια επιλογών και τα κόμματα πλέον παρουσιάζονται ως διαχειριστές μιας κατάστασης στην οποία ελάχιστα πράγματα μπορούν να κάνουν. Τα κόμματα εξουσίας, όπως το ΠΑΣΟΚ, ρητά διαχειρίζονται την κρίση ως κατάσταση ανάγκης κατά την οποία οι ελιγμοί είναι περιορισμένοι και οι λύσεις δεδομένες προκειμένου να διασωθεί η οικονομία. Το πρόβλημα δηλαδή παρουσιάζεται ως τεχνικό, και όντας τέτοιο η θεραπεία είναι γνωστή και αναπόφευκτη. Με άλλα λόγια η έμφαση είναι στην θεραπεία και όχι στην ασθένεια και στα αίτιά της. Κατά συνέπεια δεν τίθεται θέμα πολιτικής αντιμετώπισης που θα απαιτούσε διαφορετικούς χειρισμούς, άνοιγμα στην κοινωνία και φυσικά μεγαλύτερη διακινδύνευση. Δεν αρθρώνεται δηλαδή ένας λόγος για τα αίτια της παθολογίας του συστήματος ούτε για τους στόχους των εφαρμοζόμενων πολιτικών ώστε να είναι σαφές που θα οδηγηθεί η ελληνική κοινωνία εάν και όταν ξεπεραστεί η κρίση. Παραμένει συνεπώς αναπάντητο το ερώτημα σχετικά με το πού θα καταλήξει η αλυσίδα των νέων μέτρων και πώς θα είναι η «επόμενη μέρα».

Αντίθετα, η Αριστερά που επαγγέλλεται την αλλαγή δεν μπορεί να προβάλει το ζήτημα της διαχείρισης και της διαβούλευσης, αλλά ούτε να παραμένει σε έναν λόγο γενικών αρχών και καταγγελιών του καπιταλισμού. Θα πρέπει να εξειδικεύσει τις προτάσεις της διευκρινίζοντας τους στόχους της και τα μέσα με τα οποία θα τους υλοποιήσει. Και σε αυτό ακριβώς το σημείο εμφανίζονται τα προβλήματα. Όταν ο καπιταλισμός σε διεθνές επίπεδο διέρχεται βαθιά διαρθρωτική κρίση και στην Ελλάδα εφαρμόζονται πρωτόγνωρης έκτασης και έντασης αλλαγές στην οικονομική πολιτική και στις εργασιακές σχέσεις, η πέραν της σοσιαλδημοκρατίας Αριστερά αδυνατεί να προβάλει πειστικές θέσεις και να εκμεταλλευτεί αυτό που θα μπορούσε να θεωρηθεί μια σημαντική ιστορική ευκαιρία. Το φαινόμενο βέβαια δεν είναι

ελληνική αποκλειστικότητα. Σε όλη την Ευρώπη η Αριστερά διέρχεται μια παρατεταμένη κρίση η οποία εκφράζεται τόσο σε ιδεολογικό – προγραμματικό επίπεδο, όσο και στο οργανωτικό. Πρόκειται για μια κρίση που ξεκινάει με την πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού και συνεχίζεται με αυξομειούμενες εντάσεις μέχρι σήμερα.

Το παράδοξο σήμερα στις γνωστές συνθήκες οικονομικής κρίσης και λιτότητας είναι ότι τα ιδανικά της Αριστεράς περί κοινωνική δικαιοσύνη, ισότητα και κοινωνικής αλληλεγγύης έχουν ή τουλάχιστον μπορούν δυνητικά να έχουν, τεράστια απήχηση στο κοινωνικό σύνολο. Η απήχηση αυτή όμως είναι δυσανάλογη με την αποδοχή που συναντούν και την έλξη που ασκούν οι πολιτικοί φορείς της Αριστεράς. Μια πρώτη ερμηνεία του εν λόγω παραδόξου είναι ότι οι υπάρχοντες πολιτικοί φορείς της Αριστεράς δεν πείθουν ότι είναι πραγματικοί εκφραστές των ιδανικών που υπηρετούν. Ανεξάρτητα όμως από το πόσο είναι ειλικρινείς και πειστικοί εκφραστές των ιδανικών της Αριστεράς, το πρόβλημα είναι πιο σύνθετο. Τα κόμματα της Αριστεράς αδυνατούν να μεταφράσουν τα ιδανικά και τις γενικές της ιδεολογικές αρχές σε συγκεκριμένες προτάσεις για την αντιμετώπιση της κρίσης, δηλαδή σε ένα προγραμματικό Λόγο που να πείθει την κοινωνία. Το αποτέλεσμα είναι η προσκόλληση σε γενικές καταγγελίες για τον καπιταλισμό και τις αγορές και για την αναγκαιότητα μιας σοσιαλιστικής αλλαγής, η οποία ωστόσο παραμένει πάντα θολή και αόριστη. Στο θεωρητικό-ιδεολογικό επίπεδο η Αριστερά έχει καταγράψει μια σημαντική ήττα: Δεν μπόρεσε να αντιπαρατεθεί στην φιλελεύθερη ιδεολογία και στη λογική της αγοράς και στη συνακόλουθη άποψη ότι ο ελεύθερος ανταγωνισμός αποτελεί πανάκεια για όλα τα προβλήματα.

Η ελληνική Αριστερά προσφέρει τα τελευταία χρόνια ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα το οποίο συμπυκνώνει τα παραπάνω προβλήματα. Εσωστρέφεια και έλλειψη στρατηγικής και προγράμματος, κατακερματισμός και αναζήτηση οργανωτικών πολιτικών σχημάτων και στείρες αντιπαραθέσεις αποτελούν μερικά από τα κύρια στοιχεία της σημερινής κατάστασης με αποτέλεσμα να δημιουργούν αδιαφορία και καχυποψία μάλλον παρά ουσιαστικό πολιτικό προβληματισμό. Το πρόβλημα όμως δεν είναι οργανωτικό ούτε βέβαια ο σχηματισμός του ιδανικού πολιτικού φορέα ο

οποίος θα είναι ο αυθεντικός εκφραστής των οραμάτων της Αριστεράς. Κάτι τέτοιο ίσως να είναι αδύνατο. Το πρόβλημα είναι η έλλειψη φαντασίας και ευρηματικότητας, η οποία θα οδηγούσε στη διατύπωση προτάσεων ικανών να προσελκύσουν και να συσπειρώσουν ένα μεγάλο τμήμα της κοινωνίας. Προτάσεις που θα ξεκαθάριζαν το τοπίο, πιθανόν να δυσαρεστούσαν μερικές ομάδες, αλλά θα μπορούσαν να δημιουργήσουν μια ευρύτερη κοινωνική συσπείρωση και θα παρέπεμπαν σε ένα κοινό πολιτικό όραμα. Απαραίτητη βέβαια προϋπόθεση μιας τέτοιας εξέλιξης η πλήρης εγκατάλειψη προσωπικών φιλοδοξιών και ανταγωνιστικών ομαδοποιήσεων. Το κατά πόσο είναι εφικτό κάτι τέτοιο είναι μια άλλη ιστορία.

4. Η κρίση της Πολιτικής

Σε συνθήκες εκτάκτου ανάγκης η ελληνική κοινωνία και οι πολιτικές της δυνάμεις περιστρέφονται γύρω από το κεντρικό ερώτημα που έθεσε η κυβέρνηση «μνημόνιο ή πτώχευση». Ανεξάρτητα από τις επί μέρους απαντήσεις που δίδονται στο ως άνω ζήτημα, το μείζον πρόβλημα παραμένει ότι η συζήτηση περιορίζεται σε θέματα διαχείρισης της κρίσης. Στο βαθμό που συμβαίνει αυτό πρόκειται για μια ουσιαστική κρίση της πολιτικής με την έννοια ότι δεν παράγεται πολιτική. Απουσιάζει δηλαδή το όραμα και ο προβληματισμός για την «επόμενη μέρα». Η Πολιτική, περιοριζόμενη στη διαχείριση, αρνείται το βασικό συστατικό της που είναι ο διάλογος και η αντιπαράθεση για την πολιτική τάξη και το είδος της κοινωνίας που επιδιώκεται. Πρόκειται ουσιαστικά για την κυριαρχία της απόπολιτικοποίησης φαινόμενο με σημαντικές και μακροπρόθεσμες επιπτώσεις. Ο συνδυασμός οικονομικής και πολιτικής κρίσης συγκροτεί ένα εκρηκτικό μίγμα και σίγουρα πρόσφορο έδαφος για την περαιτέρω ανάπτυξη της γνωστής θέσης «όλοι είναι ίδιοι».

Ανάλογες καταστάσεις κατά το παρελθόν οδήγησαν στην άνοδο ακραίων δυνάμεων με τα γνωστά ολέθρια αποτελέσματα. Κάτι τέτοιο δεν διαφαίνεται προς το παρόν στο ελληνικό πολιτικό σύστημα. Η ιστορική εμπειρία βέβαια δείχνει ότι σε συνθήκες οικονομικής κρίσης η κοινωνία στρέφεται μάλλον σε συντηρητικές παρά σε ριζοσπαστικές θέσεις. Σε κάθε περίπτωση διαφαίνεται ξεκάθαρα το τέλος της Μεταπολίτευσης και η κόπωση των πολιτικών δυνάμεων που κυριάρχησαν επί τριαντα-

πέντε χρόνια. Τα δύο μεγάλα κόμματα χρεώνονται τις βασικές επιλογές που οδήγησαν στην παρούσα κατάσταση. Οι πρακτικές που υιοθέτησαν, οι αποφάσεις τους και οι παραλήψεις τους καθώς και τα σκάνδαλα της κάθε κυβέρνησης έχουν καταγραφεί στη συλλογική μνήμη. Η συνακόλουθη δυσaráσκεια και απογοήτευση είναι εύλογο να καταγραφούν

και στα εκλογικά αποτελέσματα με πιθανότερο αποτέλεσμα το τέλος της εποχής των αυτοδύναμων κυβερνήσεων.

Στο επίπεδο της δυναμικής πραγματικότητας οι δυνατότητες είναι πολλές. Ποια διάταξη δυνάμεων και ποιο σχήμα θα επικρατήσει αποτελεί ένα παίγνιο ανοιχτό σε διαφορετικές προσεγγίσεις. Η άνοδος ακροδεξιών δυνάμεων τόσο

στην Ελλάδα όσο και στην Ευρώπη σηματοδοτούν μια ανησυχητική προοπτική. Η εμπειρία του ιταλικού πολιτικού συστήματος δεν προσφέρει το καλύτερο σενάριο. Η οικονομική κρίση λειτουργεί ως καταλύτης για τις πολιτικές εξελίξεις και ανακατατάξεις. Οι προβλέψεις όμως ανήκουν στους μάντεις.

ΑΣ ΞΑΝΑΔΙΑΒΑΣΟΥΜΕ ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΕΡΦΟΥΡΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑ, ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΧΡΕΟΚΟΠΙΑ

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΜΟΣΧΟΝΑΣ

Η (σχεδόν) χρεοκοπία της χώρας έχει προκαλέσει μια μεγάλη συζήτηση γύρω από τα μεγάλα «γιατί» που οδήγησαν την Ελλάδα σε ένα κατήφορο χωρίς προφανή λύση. Η συζήτηση αυτή υπήρξε ποιοτική. Ωστόσο, καθώς εύλογα και αναπόφευκτα πολιτικοποιήθηκε, συνέβαλε στην επιβεβαίωση παλαιών και γνωστών στερεότυπων τόσο της φιλελεύθερης όσο και της αριστερής ιδεολογίας. Κοινό στοιχείο και της φιλελεύθερης (η οποία δεν προωθείται μόνον μέσω της λεγόμενης Τρόικας αλλά και μέσω των ΜΜΕ και πολλών «πολιτισμικών» διανοουμένων) και της κυρίαρχης αριστερής προσέγγισης (που δεν χαρακτηρίζει μόνον τον ΣΥΡΙΖΑ και το ΚΚΕ αλλά και πολλούς ανεξάρτητους και ριζοσπάστες διανοούμενους) είναι η συντήρηση των μύθων ή των «σιωπών» που συνοδεύουν την ανάπτυξη του ελληνικού κράτους. Ο μύθος του «μεγάλου κράτους», για τους φιλελεύθερους, και η υποβάθμιση των οικονομικών και κοινωνικών συνεπειών του αναποτελεσματικού κράτους, για τους αριστερούς, επιθέτουν καταθλιπτικά τη σφραγίδα τους στη δημόσια συζήτηση και δράση. Οι ως άνω προσεγγίσεις, επιβεβαιώνοντας καθιερωμένα και, συχνά, εισαγόμενα από το εξωτερικό αναλυτικά πρότυπα, παραμελούν τις απτές όσο και σκληρές πραγματικότητες της ελληνικής κοινωνίας και την συγκεκριμένη ανάλυση της συγκεκριμένης κατάστασης.

Ο Γεράσιμος Μοσχονάς διδάσκει στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Στο παρόν κείμενο το βάρος θα δοθεί αποκλειστικά στις αριστερές αναλύσεις της εν εξελίξει βίαιης κρίσης, και ιδιαίτερα στην βαρύτητα που αποδίδεται στον ρόλο του δημόσιου τομέα. Η έμφαση αφορά τα μεγάλα «γιατί», όχι τις λύσεις που προτείνονται.

Η ένδεια του δημοσίου

Σύμφωνα, λοιπόν, με τις κυρίαρχες αριστερές προσεγγίσεις, βεβαίως ο δημόσιος τομέας είναι αναποτελεσματικός και βεβαίως είναι πελατειακός (άρα, συνέβαλε στην χρεοκοπία της χώρας), αλλά κατά κανένα τρόπο δεν αποτελεί τον κύριο παράγοντα του γλιστρήματος στην άβυσσο (άλλωστε, σύμφωνα πάντα με τις ίδιες απόψεις, ο ελληνικός δημόσιος τομέας δεν είναι ιδιαίτερα μεγάλος αν συγκριθεί με τα δεδομένα των ανεπτυγμένων ευρωπαϊκών οικονομιών). Το τελικό και κρίσιμο αίτιο της χρεοκοπίας είναι, με δεδομένο το μοντέλο ανάπτυξης της Ελλάδας, η αυξανόμενη φιλελευθεροποίηση των αγορών. Η, σύμφωνα με μία άλλη, πιο επεξεργασμένη, εκδοχή της ίδιας προσέγγισης, η ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση όξυνε, ιδιαίτερα λόγω του ευρώ, τις παραδοσιακές δομικές αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας (χαμηλή ανταγωνιστικότητα κλπ.) και οδήγησε τελικά –με καταλύτη και επιταχυντή την παγκόσμια κρίση– στην χρεοκοπία. Η χρεοκοπία, από τη στιγμή που η Ελλάδα εντάχθηκε στους μηχανισμούς της διεθνοποιημένης οικονομίας και, μάλιστα, στην ευρωζώνη,

ήταν εγγεγραμμένη, χωρίς πάντως να αντιμετωπίζεται ως μοιραία, στο DNA της επιλογής συμμετοχής στη ζώνη ευρώ.

Η προσέγγιση αυτή δεν έχει κάτι το ειδικά «αριστερό», υιοθετείται όμως από την πλειοψηφία της ελληνικής Αριστεράς. Είναι δε κυρίαρχη και στη διεθνή συζήτηση (ιδιαίτερα την αγγλοσαξονική) και υιοθετείται από πολλούς κεντροαριστερούς, αριστερούς και δεξιούς οικονομολόγους. Υιοθετείται, επίσης, από την πλειοψηφία των διεθνών επενδυτικών οίκων και την μεγάλη πλειοψηφία των traders της Wall Street και του City.

Η χρεοκοπία, όπως όλα τα εφιαλτικά σενάρια καταστροφής, δεν έχει μία και μόνη αιτία, ιδιαίτερα όταν μια χώρα είναι παγιδευμένη στο τρίγωνο υψηλό δημόσιο χρέος – μεγάλα ελλείμματα – χαμηλή ανταγωνιστικότητα. Ωστόσο, κοινό χαρακτηριστικό των αριστερών αναλυτικών σχημάτων είναι ότι θεωρούν «δεδομένο» και δευτερεύοντα το ρόλο του ελληνικού κράτους και αποδίδουν μεγάλη έμφαση στους παράγοντες «νομισματική ενοποίηση» και «διεθνής οικονομική κρίση».

Οι παρακάτω διευκρινίσεις, από ένα μη-οικονομολόγο, ίσως είναι χρήσιμες για την καλύτερη κατανόηση του ελληνικού προβλήματος.

α) Ο ελληνικός δημόσιος τομέας δεν είναι μεγάλος και πάντως το μέγεθος του δεν εξηγεί, παρά τις αντίθετες διαβεβαιώσεις ενός φιλελευθερισμού του συρμού, τη δημοσιονομική καταστροφή. Οι κρατικές δαπάνες αντιπροσωπεύουν το 50.4%

του ΑΕΠ (Eurostat, 2009) και είναι ελαφρώς χαμηλότερες από το μέσο όρο της ευρωζώνης (50.8%) και, βέβαια, πολύ χαμηλότερες από εκείνες χωρών όπως η Φινλανδία (56.1%) ή η Σουηδία (55.8%). Αν δε ληφθεί υπόψη το μεγάλο ύψος των στρατιωτικών δαπανών, τότε εύλογα μπορεί να υποστηρικτεί ότι οι δαπάνες του «πολιτικού» δημόσιου τομέα στην Ελλάδα είναι σαφώς μικρότερες από εκείνες των χωρών της ευρωζώνης ή της Ευρώπης των 27 (50.7%). Είναι δε γνωστό ότι ζωτικοί τομείς, όπως η παιδεία, υποχρηματοδοτούνται. Τα ως άνω στοιχεία επιβεβαιώνουν τις αριστερές αναλύσεις και διαψεύδουν τα συμπεράσματα του διάχυτου αντικρατικού φιλελευθερισμού. Το πρόβλημα δεν είναι το υπερβολικά μεγάλο κράτος. Είναι το ανεκδιήγητο, το ξεχαρβαλωμένο κράτος.

β) Ο ελληνικός δημόσιος τομέας είναι πράγματι «ακραία» υπερφορτωμένος, στο μέτρο ακριβώς που οι δαπάνες του υπερβαίνουν κατά πολύ τα έσοδα. Στην Ελλάδα, σύμφωνα πάντα με τα στοιχεία της Eurostat (για το έτος 2008), τα συνολικά φορολογικά έσοδα είναι 35.1% του ΑΕΠ έναντι 40.9% για τις χώρες της ευρωζώνης. Οι ως άνω 5.8 μονάδες υστέρησης κάνουν τη μεγάλη διαφορά και φαίνεται να συνιστούν το «μοιραίο» έλλειμμα. Επιπλέον, οι άμεσοι φόροι είναι μόνο 7.7% στην Ελλάδα έναντι 12.2% στην ευρωζώνη, διαφοροποιώντας καίρια τη χώρα μας από τους ευρωπαϊούς εταίρους της. Οι δε κοινωνικές εισφορές αντιπροσωπεύουν το 12.2% στην Ελλάδα έναντι 14.2% στην ευρωζώνη, με τις εισφορές της εργοδοσίας (5.7%) να υπολείπονται κατά πολύ του αντίστοιχου ποσοστού της ευρωζώνης (8.1%), ενώ οι εισφορές της εργασίας είναι υψηλότερες στην Ελλάδα (4.7%) από ότι στην Ευρώπη των 16 (4.2%)!

Βεβαίως, μια χώρα μικρών επιχειρήσεων και υψηλών ποσοστών αυτοαπασχόλησης (πάνω από το 90% του ελληνικού επιχειρηματικού ιστού) είναι ιδεώδης οικονομικός βίτοπος για την άνηση της φοροδιαφυγής και της εισφοροδιαφυγής. Ωστόσο, εάν κατά την τελευταία τριακονταετία είχε συλληφθεί το 40% (μόνο) της διαφυγούσας φορολογητέας ύλης (δεν αναφερόμαστε στα επιπλέον ποσά που θα μπορούσαν να συγκεντρωθούν από τον περιορισμό της εισφοροδιαφυγής), είναι βέβαιο ότι η χώρα, με το ίδιο ακριβώς μέγεθος δημόσιου τομέα και με τον ίδιο δείκτη σπατάλης (χωρίς δηλαδή να ληφθούν υπόψη τα οφέλη από τον επανασχεδιασμό των

δαπανών), δεν θα διέτρεχε, παρά τα ελλείμματα, τον άμεσο κίνδυνο χρεοκοπίας. Πολύ δε περισσότερο που ο περιορισμός της φοροδιαφυγής θα επέφερε οφέλη ανταγωνιστικότητας (η φοροδιαφυγή τιμωρεί τις εξωστρεφείς και ανταγωνιστικές επιχειρήσεις). Ήταν μια τέτοια πολιτική υλοποιήσιμη; Με τις «προοδευτικές» δυνάμεις στο 55% του εκλογικού σώματος, όχι μόνον μια τέτοια πολιτική θα έπρεπε να θεωρείται υλοποιήσιμη, αλλά αυτονόητη. Αλλιώς οι λέξεις, λέξεις όπως «Κεντροαριστερά», «Αριστερά» ή «Ριζοσπαστική Αριστερά», δεν έχουν νόημα. Ωστόσο, αυτό που με δραματικό τρόπο «λένε» οι αριθμοί της Eurostat, τα στελέχη και οι διανοούμενοι της Αριστεράς θα μπορούσαν να το διαπιστώσουν και δια γυμνού οφθαλμού, κάνοντας μια βόλτα στις ανατολικές και βόρειες περιοχές της Αττικής, στα νησιά και στα τουριστικά θέρετρα. Αρκούσε να παρατηρήσουν τις κατοικίες που έχουν κτιστεί και τα αυτοκίνητα που κυκλοφορούν. Εκεί θα έβλεπαν το πώς η ένδεια του δημοσίου μετατρέπεται σε πλούτο των ιδιωτών. Προφανώς, δεν έκαναν αυτή τη «βόλτα».

Η σιωπηλή εγκατάλειψη της παράδοσης

Τα αριστερά κόμματα υποτίμησαν συστηματικά τον τεράστιο οικονομικό και κοινωνικό ρόλο της αναποτελεσματικότητας του ελληνικού κράτους. Ως εάν από τις φοροαπαλλαγές, τα ειδικά φορολογικά καθεστώτα, τη φοροδιαφυγή και την εισφοροδιαφυγή οι κερδισμένοι να ήταν κυρίως οι μισθωτοί και όχι η μεγάλη, μεσαία και μικρή επιχείρηση. Ως εάν από την απουσία κανόνων και κράτους δικαίου κερδισμένοι να είναι κυρίως οι «μικροί» και όχι οι «μεσαίοι» και οι «μεγάλοι». Ως εάν από τη φτώχεια του κράτους να μη θίγονται κρίσιμες κρατικές λειτουργίες και όσοι εξαρτώνται περισσότερο από δημόσιους πόρους: οργανισμοί δημοσίου συμφέροντος (νοσοκομεία, ασφαλιστικά ταμεία, πανεπιστήμια κλπ.) και φτωχότερες κοινωνικές ομάδες. Ως εάν, η ασέλγεια επί του κράτους να μην καταρρακώνει ipso facto κάθε είδους συλλογική αξία, προς όφελος ενός ασπόνδυλου και βίαιου ατομισμού, και ενός μοναδικού «πάρτι ιδιωτών» που χρηματοδοτήθηκε με διαφυγόντες κρατικούς πόρους.

Υπάρχει ένα ερώτημα. Γιατί τα κόμματα της Αριστεράς και η πλειοψηφία των προσκείμενων διανοουμένων υποτίμησαν το πρόβλημα; Το ερώτημα γίνεται

αμείλικτο σήμερα που η πολιτική της ασέλγειας παρήγαγε το πιο ακραίο από τα πιθανά ακραία αποτελέσματα: την (σχεδόν) χρεοκοπία της χώρας και, συνακόλουθα, μια πολιτική επίθεσης στα λαϊκά εισοδήματα, πολιτική που πλέον – και συνειδητά – τείνει να αντιστρέψει τους «παλαιούς» όρους του προβλήματος, μετατρέποντας το δημόσιο χρέος σε ιδιωτική ένδεια. Πώς είναι δυνατόν, ακόμη και σήμερα, να υποτιμάται ένα καθεστώς που σε οποιαδήποτε ευρωπαϊκή χώρα με στοιχειωδώς ισχυρή Αριστερά θα εθεωρείτο ένα σκάνδαλο κολοσσιαίων διαστάσεων; Μπορεί κανείς να φανταστεί στη Γερμανία του SPD, στη Σουηδία των εργατικών συνδικάτων ή, έστω, στη φιλελεύθερη Μεγάλη Βρετανία των Trade Unions ένα φορολογικό μοντέλο και ένα μοντέλο κοινωνικών ασφαλίσεων που να στηρίζονται στην φορο- και εισφορο-αποφυγή και διαφυγή; Το ερώτημα αποκτά μεγαλύτερη σημασία εάν εξεταστεί όχι από την σκοπιά της οικονομικής ανάλυσης αλλά από την σκοπιά της πολιτικής ιστορίας του αριστερού-σοσιαλιστικού και κομμουνιστικού-κινήματος και από τη σκοπιά της ιστορίας των εργατικών συνδικάτων.

Στα τέλη του 19ου αιώνα οι Γερμανοί Σοσιαλδημοκράτες, στο περίφημο πρόγραμμα της Ερφούρτης, διεκδικούσαν για τους εργάτες δωρεάν ιατρικές υπηρεσίες, δωρεάν τροφή, δωρεάν εκπαίδευση σε όλες τις βαθμίδες. Και απαιτούσαν τα προηγούμενα να πληρώνονται «με προοδευτική φορολογία εισοδήματος και ιδιοκτησίας και φόρο κληρονομιάς». Επίσης, ζητούσαν «κατάργηση όλων των έμμεσων φόρων». Δηλαδή διεκδικούσαν το ακριβώς αντίθετο από ό,τι συνέβη –και εξακολουθεί να συμβαίνει– στην Ελλάδα, σε μια χώρα που το σύνολο της Αριστεράς συστηματικά υπερβαίνει, ως το επαναλάβουμε, το 55% της λαϊκής ψήφου. Στη χώρα μας, ένα από τα πιο προοδευτικά συστήματα συλλογής φόρων στην Ευρώπη μετατράπηκε, με την μεγάλη και ανεξίτηλη συνογραφική του ΠΑΣΟΚ, και την συνενοχή (λόγω αμέλειας) της Αριστεράς, σε κεντρικό μηχανισμό αναδιανομής πλούτου σε βάρος των μισθωτών. Η δε αποτυχία του συστήματος καλύφθηκε εν μέρει με μαζικούς έμμεσους φόρους (ιστορικός στόχος της Αριστεράς, ως τονιστεί εκ νέου, ήταν η πλήρης κατάργηση των έμμεσων φόρων), γεγονός που ενίσχυσε έτι περαιτέρω τον κοινωνικά άδικο χαρακτήρα της εφαρμοζόμενης φορολογικής πολιτικής. Γιατί η Ελληνική

Αριστερά και οι αριστεροί διανοούμενοι έχουν υποτιμήσει τόσο το πρόβλημα της αποτελεσματικότητας του ελληνικού κράτους και, στο πλαίσιο αυτής της υποτίμησης, το πρόβλημα της φορολογικής πολιτικής και της χρηματοδότησης της κοινωνικής πολιτικής; Γιατί έχουν φτάσει να χαρακτηρίζουν οπαδούς του κατεστημένου (μερικές φορές: και της Τρόικα!) όσους εντός της Αριστεράς θέτουν ως προτεραιότητα την αναδιοργάνωση του κράτους;

Τρεις απαντήσεις, ενισχυτικές η μία της άλλης, φαίνεται να εξηγούν αυτό το παράδοξο.

α) Η Αριστερά, επηρεασμένη από την επέλαση των νεοφιλελεύθερων ιδεών, οδηγήθηκε σε μια αμυντική στάση υπεράσπισης του κρατικού «κεκτημένου», υποβαθμίζοντας τον στόχο της κρατικής μεταρρύθμισης. Στο όνομα του αντι-νεοφιλελευθερισμού και υπό τη σκιά μιας ριζοσπαστικής ρητορικής «κάλυψε» την μεταφορά εισοδήματος από τη μισθωτή εργασία στον κόσμο της επιχείρησης και των αυτοαπασχολούμενων.

β) Πιο πρόσφατα, η ιδεολογία του κινηματισμού απομάκρυνε έτι περαιτέρω την Αριστερά, η οποία είχε ήδη τραυματιστεί από την ταπεινωτική κατάρρευση του κρατικού σοσιαλισμού, από την κρατική σφαίρα «επίλυσης προβλημάτων» (η επίλυση προβλημάτων νομιμοποιείται μόνον, ή κυρίως, όταν ασκείται έξωθεν, με πίεση εξωθεσμική και από τα κάτω, δηλαδή με πίεση «κινηματική»). Η μη-κρατική και μη-θεσμική (συχνά δε αντι-κρατική και αντι-θεσμική) λογική του «κινηματισμού» δεν ήταν εύκολο να συνδυαστεί με την επίπονη, αργή – και με πολλά στοιχεία «ρεφορμιστικής» διαχείρισης – στρατηγική μεταρρύθμισης του κράτους.

γ) Τελικά, η μεταρρύθμιση του κράτους αντιμετωπίστηκε σαν ένα «ταπεινό» και «ρεφορμιστικό» θέμα συγκρινόμενο με την «υψηλή» αντισυστημική πολιτική της ανατροπής του καπιταλισμού. Το ίδιο ταπεινό ήταν και το πρόβλημα ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας (σπανίως θα συναντήσει κανείς, στην πριν τη δημοσιονομική κρίση περίοδο, τον όρο σε επίσημο κομματικό κείμενο, ενώ γίνεται κατάχρηση του στην τρέχουσα περίοδο). Έτσι, για πολλούς αριστερούς, η προτεραιότητα της μεταρρύθμισης του κράτους εντάσσεται σε μια κυρίαρχη «δημόσια ορθολογικότητα», η οποία στην ουσία υπηρετεί την επιλογή «για έναν πιο

καθαρό καπιταλισμό». Ο Νικόλας Σεβαστάκης (στον οποίο οφείλουμε τις προηγούμενες διατυπώσεις),¹ αναμφίβολα ένας οξυδερκής και μετριοπαθής παρατηρητής των πολιτικών πραγμάτων, διαχωρίζει την αναγκαιότητα της «τεχνικής εκλογίκευσης της δημόσιας διοίκησης» από «την σαρωτική ιδεολογική και πολιτική επίθεση στο δημόσιο τομέα». Τοποθετείται –και σωστά– υπέρ της πρώτης και κατά της δεύτερης. Υποβαθμίζει, όμως, όπως και τα κόμματα της Αριστεράς, όπως και η πλειοψηφία των αριστερών διανοουμένων, το γιγάντιο οικονομικό, ταξικό, πολιτικό και αξιακό σκάνδαλο που αντιπροσωπεύει ο ελληνικός δημόσιος τομέας σε πρόβλημα «τεχνικής εκλογίκευσης». Ωστόσο, η αναδιανομή σε βάρος των μισθωτών τάξεων που υλοποιούσε ο προ μνημονίου (και συνεχίζει να υλοποιεί ο μετά το μνημόνιο) δημόσιος τομέας δεν ήταν –δυστυχώς– ένα απλό πρόβλημα ελλείμματος «τεχνικής εκλογίκευσης». Επίσης, ο κεντρικός ιστορικός στόχος της ευρωπαϊκής Αριστεράς για την μεταρρύθμιση του κράτους, επίσης δεν ήταν, για όσους γνωρίζουν τα ιστορικά κείμενα, πρόβλημα τεχνικής εκλογίκευσης.

Οι αριστερές προσεγγίσεις που υποτιμούν το τεράστιο οικονομικό ρόλο της αναποτελεσματικότητας του ελληνικού κράτους μοιάζουν με εκείνους τους πολίτες που ενώ δεν παρεμβαίνουν για να βοηθήσουν το θύμα ενός εγκλήματος που συντελείται μπροστά στα μάτια τους εγκαλούν –δίκαια, αλλά τι σημασία έχει– την παγκοσμιοποίηση και την Ε.Ε. για την αύξηση της εγκληματικότητας στον πλανήτη. Αυτό το άλμα προς τα εμπρός, αυτή η υποτίμηση του ρόλου του κράτους, αυτή η ριζοσπαστικοποίηση «εκτός παράδοσης» θα ήταν ίσως κατανοητή σε μια περίοδο ανόδου των ιδεών του σοσιαλισμού, όταν στόχοι καθαρά αντικαπιταλιστικοί ή σοσιαλιστικοί θα μπορούσαν να είναι στην επικαιρότητα. Ουδείς όμως σοβαρά υποστηρίζει, από τους επιφανέστερους ευρωπαίους αριστερούς διανοούμενους μέχρι την πιο μικρή ελληνική αριστερή σχέση, ότι η λαϊκή επιρροή και η ακτινοβολία των ιδεών του σοσιαλισμού είναι σε ραγδαία άνοδο. Και ουδείς, επίσης, σοβαρά υποστηρίζει (πέραν των ελευθεριακών και αναρχικών ρευμάτων) ότι το πρόβλημα του κράτους και των δημοσίων εξουσιών μπορεί να μην είναι κεντρικό σε μια εποχή που χαρακτηρίζεται από την εξασθένηση του πυρήνα αυτού που θα ονομάζαμε διακυβέρνηση.

«I can't escape myself»

Στη ζωή, διορθώνουμε συχνά το λάθος μας με νέο λάθος. Οι ίδιοι που διαχρονικά υποτίμησαν τις μέγιστες οικονομικές, κοινωνικές και ηθικές επιπτώσεις του αναποτελεσματικού και άδικου κράτους, οι ίδιοι που δεν κατάφεραν να εγγράψουν τις αναλύσεις τους στην πολιτική και θεωρητική παράδοση του αριστερού κινήματος, δίνουν μαθήματα «αριστεροσύνης» σε όλους, ακόμη και σε εκείνους που λιγότερο ή περισσότερο συστηματικά ανέδειξαν τις οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις του ελληνικού μοντέλου κρατικής συγκρότησης. Ως εάν οι σημερινές πολιτικές ακραίες λιτότητας να μη δικαιώνουν αυτούς τους τελευταίους αλλά όσους υποτίμησαν το πρόβλημα! Η αντιστροφή είναι μοναδική στην πνευματική αμετροέπεια της, και μόνον η ιδεολογία ως ψευδής συνείδηση μπορεί να την δικαιολογήσει.

Η Αριστερά έδρασε και δρα ανορθολογικά. Καταρχήν, ενάντια στο εκλογικό της συμφέρον (η πολιτική των δύο μεγάλων κομμάτων ήταν ένα εκλογικό δώρο που η Αριστερά δεν θέλησε ποτέ να εκμεταλλευθεί). Κατά δεύτερον, ενάντια στην πολιτική συνοχή του διαβήματος της (η πολιτική των δύο μεγάλων κομμάτων έθιγε τις βασικές πολιτικές αξίες και τα κοινωνικά στηρίγματα της Αριστεράς). Δρα, με κάποια έννοια, στο πλαίσιο μιας σιωπηλής «εξειδίκευσης» αρμοδιοτήτων: η Αριστερά αναλαμβάνει το θέμα του σοσιαλισμού, του φιλελευθερισμού και των κινημάτων, τα «αστικά» κόμματα τα υπόλοιπα. Προς επίρρωση των προηγούμενων, τα κόμματα της Αριστεράς δεν διανοούνται να διατυπώσουν, μετά το ξέσπασμα της εφιαλτικής κρίσης, ούτε μισή πρωτότυπη πρόταση για την αντιμετώπιση της φοροδιαφυγής και εισφοροδιαφυγής ή για την αναδιοργάνωση των κρατικών μηχανισμών, αφήνοντας αυτό το ταπεινό πρόβλημα στο ΠΑΣΟΚ, στη ΝΔ, στους «αστούς» οικονομολόγους και στο ΔΝΤ. «I can't escape myself», όπως θα έλεγε το τραγούδι.

Μια παράδοση 150 χρόνων ευρωπαϊκών αγώνων για την καθιέρωση προοδευτικών και αποτελεσματικών φορολογικών συστημάτων όπως και για την ενίσχυση των «αριστερών» κατακτήσεων εντός του κράτους πετιέται στη θάλασσα από μια «σύγχρονη» αριστερά που, ζαλισμένη από την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, ζαλισμένη και από τη δημοσιονομική κατάρρευση του ανεκδιήγητου κράτους που η ίδια ανέ-

χτηκε, έχει χάσει τις λαϊκές και ιστορικές αναφορές της. Αυτή η μεγάλη παράδοση που άλλαξε την πορεία των καπιταλιστικών κοινωνιών πετιέται στη θάλασσα (στην πράξη, όχι στα λόγια, όχι στη ρητορική), μέσω της υποτίμησης της ενδογενούς αξίας των κατακτήσεων του παρελθόντος, μέσω της απουσίας επε-

ξεργασιών και προτάσεων, μέσω της συνεχούς και άτακτης φυγής προς τα εμπρός. Θυσιάζεται στο κυνήγι «υψηλότερων» και «ευγενέστερων» στόχων. Η σύγχρονη ελληνική Αριστερά, χωρίς στρατηγική ηγεσία και παγιδευμένη στη διαλυτική, πολιτικά και πνευματικά, δυναμική των εσωτερικών της διαιρέσε-

ων, έχει χάσει τη δυνατότητα να «συνομιλεί» με την ιστορία της και την ιστορία του ευρωπαϊκού εργατικού κινήματος.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

¹ Ν. Σεβαστάκης, «Η επανάσταση του αυτονόητου», *Η Αυγή*, 19/9/2010.

ΤΟ «ΠΛΗΘΥΝΤΙΚΟ ΠΑΣΟΚ»

ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ

Οι προσεχείς δημοτικές και, για πρώτη φορά, περιφερειακές εκλογές, μέσα στις γνωστές πλέον συνθήκες της πρωτοφανούς οικονομικής κρίσης, αναμένεται να καταγράψουν, παρά την ιδιομορφία τους, την κρίση πολιτικής αντιπροσώπευσης την οποία διέρχεται το ελληνικό πολιτικό σύστημα. Ενδεχομένως, η εκλογική αποχή να αποτελέσει εκείνο το μείζον γεγονός που θα δείξει την «απόσπαση» μερίδας του εκλογικού σώματος από την πολιτική τάξη, πέρα από μια ορισμένη «ψήφο τιμωρίας» που αναμένεται να κατευθυνθεί σε δημοτικούς και περιφερειακούς συνδυασμούς υποστηριζόμενους και από αριστερές ή αριστερόστροφες πολιτικές δυνάμεις που έχουν ταχθεί «κατά του μνημονίου».

Ωστόσο, πώς θα μπορούσαμε όχι να ερμηνεύσουμε εκ των προτέρων το εκλογικό αποτέλεσμα προδικάζοντάς το, αλλά να προσεγγίσουμε το μωσαϊκό πολλών υποψηφιοτήτων που υποστηρίζονται από δυνάμεις της αριστεράς, κυρίως στους μεγάλους δήμους της χώρας, αλλά και στις περιφέρειες; Παρά την εμφανή πολυδιάσπαση, υπάρχει κάτι που ενοποιεί αυτόν τον «αντιμνημονικό» χώρο διαμαρτυρίας; Ακριβέστερα: αν το «μνημόνιο» συνιστά το άλφα και το

ωμέγα μιας νέας αντιστασιακής ρητορικής, ποιες ιδεολογικές πρακτικές συγκροτούν αυτόν το κοινό τόπο εντός του οποίου αναπτύσσεται ένα ριζοσπαστικό, ένα πολεμικό «πολιτικό» ύφος;

Το ερώτημα δεν θέλει, προφανώς, να ελέγξει ηθικολογικά την αξιοπιστία εκείνων των αριστερών πολιτικών σχηματισμών «διαμαρτυρίας» που έχουν δεσμευθεί στον αντιμνημονικό αγώνα. Αλλά να υποδείξει ιδεολογικο-πολιτικές μετατοπίσεις και συγκλίσεις στο ίδιο το εσωτερικό του άτυπου αντιμνημονικού μετώπου που συχνά εξωραϊζονται από μια ρητορική οξύτητα. Από έναν αντιστασιακό λόγο που μακιγιάρει τις εσωτερικές του αντινομίες, ή αποκρύπτει τον ιδεολογικό κομφορμισμό του, επικαιροποιώντας, ενίοτε, παλιά ιδεολογικο-πολιτικά κλισέ, θεωρούμενα παρωχημένα.

Για παράδειγμα, οι υποψηφιότητες των Α. Μητρόπουλου και Γ. Δημαρά για την περιφέρεια Αττικής. Ακόμα και η υποψηφιότητα του ίδιου του Α. Αλαβάνου. Οι υπαρκτές προσωπικές φιλοδοξίες δεν πρέπει να λειτουργούν κρυπτικά μιας ντεφάκτο έκφρασης διαφορετικών σχεδίων υποστηριζόμενων ωστόσο από ομότροπους λόγους. Οι δύο πρώτες υποψηφιότητες, όχι μόνο γιατί και τυπικά προέρχονται από το ΠΑΣΟΚ, και μάλιστα από το λεγόμενο «παλιό

ΠΑΣΟΚ», συγκλίνουν, αν δεν ταυτίζονται πλήρως, σε ένα γνώριμο πολεμικό λαϊκιστικό ύφος. Η υποψηφιότητα του Α. Αλαβάνου, από την πλευρά της, όσο και αν αυτό φαίνεται παράδοξο, και παρά μία εμφανή αντικαπιταλιστική πρόσοψη, συναντά το ύφος των δύο προηγούμενων στην εθνικο-λαϊκή τροπή του. Θα έλεγε κανείς μάλιστα ότι η εθνικο-λαϊκή αγκύλωση του λόγου του Α. Αλαβάνου συνιστά προϋπόθεση για την όποια αντικαπιταλιστική φορά του. Με ό,τι συνέπειες αυτό μπορεί να έχει για την αξιοπιστία του νεο-αντικαπιταλιστικού λόγου που συχνά εκτρέπεται σε στενά εθνικο-κυριαρχικό. Έτσι, η εικόνα που αναδύεται μέσα από το ριζοσπαστικό αντιμνημονικό μέτωπο είναι αυτή μιας συρραφής, κακότεχνης ενίοτε, διαδοχικών προσωπειών ενός θα λέγαμε πληθυντικού ΠΑΣΟΚ. Μοιάζει και είναι εντυπωσιακό: η παραδοσιακή πασοκική μνήμη του παπανδρείκου εθνικο-λαϊκισμού «μολύνει» τον αντιμνημονικό αγώνα κατά του σημερινού κυβερνητικού ΠΑΣΟΚ. Εδώ θα άρμοζε η φόρμουλα, ελαφρώς παραφρασμένη, του σημερινού προέδρου της Νέας Δημοκρατίας που αποτυπώθηκε σε κάποια από τις πρώτες, αν δεν κάνουμε λάθος, ομιλίες του μετά την εκ μέρους του ανάληψη της κομματικής ηγεσίας: πόσα

Ο Ανδρέας Πανταζόπουλος διδάσκει στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του ΑΠΘ.

«ΠΑΣΟΚ» μπορεί να αντέξει αυτός ο τόπος;

Αυτός ο άτυπος εκπασοκισμός του νεο-αντιστασιακού λόγου, μιας εν πολλοίς συγκινησιακής ρήξης με τις δυνάμεις της «τρόικας», είναι που θέλει να ανατρέψει τη Μεταπολίτευση χρησιμοποιώντας προς τούτο την ίδια την «ουσία» της: τον εθνικο-λαϊκισμό της. Η μετωπική αντιπαράθεση με το «νέο κατεστημένο», τα «εθνικο-απελευθερωτικά» και «εθνικο-κυριαρχικά» χαρακτηριστικά του αγώνα, ο λαϊκότροπος αντιπλουτοκρατικός μορφασμός του, συνοδευόμενος από υπερ-μοντέρνες «παραδειγματικές» στάσεις «πολιτικής ανυπακοής» (π.χ. άρνηση καταβολής του τιμήματος σε διόδια των εθνικών οδών), η συνωμοσιολογική και ανθρωπομορφική πρόσληψη των «ξένων επεμβάσεων», είναι μερικά μόνο από τα χαρακτηριστικά

αυτού του νέου εθνικο-λαϊκού ακτιβισμού. Αριστερές δυνάμεις προάγουν, με όχημα μια συγκινησιακή αντιστασιακότητα, μια νέα συνοπτική ριζοσπαστική «πολιτικοποίηση». Η πολιτική εκτίμηση που βρίσκεται πίσω από μια τέτοια επιλογή θα μπορούσε να συνοψισθεί ως εξής: η κοινωνική δυσφορία αναμένεται να πλήξει το θεσμικό ΠΑΣΟΚ, συνεπώς ο ιδεολογικο-πολιτικός εισοδισμός συνιστά επιβεβλημένη πολιτική τακτική. Άρα, η πάλη των πολλών ΠΑΣΟΚ βρίσκεται στην ημερήσια διάταξη, αποτελώντας ένα διαρκές διακύβευμα για εκείνες τις αριστερές δυνάμεις που δεσμεύονται σε έναν τέτοιο παρακολουθητισμό.

Στο πεδίο μιας δευτερεύουσας σημασίας εκλογικής καταγραφής, όπως είναι οι δημοτικές και περιφερειακές εκλογές, η υιοθέτηση μιας τέτοιας στάσης μπορεί

βέβαια να αποδειχθεί λυσιτελής. Μπορεί να δώσει μια εκλογική ανάσα σε αυτές τις δυνάμεις που επιλέγουν μια τέτοια τακτική ανατοποθέτησή τους, αλλά ταυτόχρονα μπορεί να λειτουργήσει κρυπτικά ως προς την αριστερή ταυτοτική κρίση, μέχρι αυτή να αναδειχθεί εκ νέου στη διάρκεια μιας εθνικής εκλογικής αναμέτρησης, όταν το φοβισμένο εθνικο-λαϊκό «πλήθος» συρθεί και πάλι στο άρμα του συγκλίνοντος δικομματισμού. Γιατί ο λόγος διαμαρτυρίας και/ή καταγγελίας οφείλει να πείθει, και να το αποδεικνύει, ότι σε κάτι χρησιμεύει. Αποκομμένος από το αναγκαίο του συμπλήρωμα, τον πολιτικό ρεαλισμό, εξανεμίζεται. Επ' αυτού, το πληθυντικό ΠΑΣΟΚ, παλιό ή καινούργιο, έχει ακόμα πολλά να διδάξει τους επιγόνους του...

ΝΕΟ-ΟΘΩΜΑΝΙΣΜΟΣ: Ο ΝΕΟΣ ΜΠΑΜΠΟΥΛΑΣ

ΑΛΕΞΗΣ ΗΡΑΚΛΕΙΔΗΣ

Τον τελευταίο καιρό μέσα στη γενικότερη ανασφάλεια και έλλειψη αυτοπεποίθησης που δικαιολογημένα διακατέχει τους Έλληνες (λόγω της δεινής οικονομικής κατάστασης) ένας νέος μπαμπούλας εμφανίζεται να πλανάται στον ορίζοντα: ο «νέο-Οθωμανισμός». Έλληνες γνωστοί για την αντιπαλότητα προς την Τουρκία (Γιώργος Καραμπελιάς, Χρύσανθος Λαζαρίδης, Σταύρος Λυγερός), οργάνωσαν ημερίδα στο Χίλτον μία βδομάδα πριν την επίσκεψη Ερντογάν (για να εναντιωθούν στη επίσκεψη) με κεντρικό θέμα τον νέο-Οθωμανισμό και την αντιμετώπισή του. Μία βδομάδα μετά την επίσκεψη Ερντογάν, πανεπιστημιακοί γνωστοί για την εκθρόνηση τους προς την Τουρκία (όπως ο Νεοκλής Σαρρής) μίλησαν στην ΕΡΤ-3 στο ίδιο πνεύμα. Στη συζήτηση αυτή περί

Ο Αλέξης Ηρακλείδης διδάσκει στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου.

νέο-Οθωμανισμού δεσπόζει η μορφή του υπερδραστήριου Τούρκου υπουργού Εξωτερικών Αχμέτ Νταβούτογλου (υπουργού από τον Μάιο του 2009), πρώην καθηγητή Διεθνών Σχέσεων στο Πανεπιστήμιο της Μαρμαρά.

Η φοβία αυτή θα μπορούσε να μην ληφθεί στα σοβαρά, αφού εκφράζονται από αυτούς που επί δεκαετίες «φωνάζουν λύκος», σε μια λογική, θα έλεγα, Καρλ Σμιτ («ο Εχθρός παραμένει πάντοτε Εχθρός»). Επιπλέον, όπως είναι γενικά αποδεκτό, η κυβέρνηση Ερντογάν είναι η πλέον φιλική προς την Ελλάδα τουρκική κυβέρνηση από την εποχή του Οζάλ (σύντομο διάλειμμα Νταβός). Ωστόσο, η ανησυχία περί νέο-Οθωμανισμού χρήζει μίας απάντησης.

Καταρχήν ο όρος νέο-Οθωμανισμός αποτέλεσε ελληνική εφεύρεση, όρο που υποδηλώνει μία επιθετική, επεκτατική και υπερφίαλη Τουρκία στα ακνάρια του οθωμανικού αυτοκρατορικού παρελθόντος. Απαντάται το πρώτον στο δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του 1970 και στη

δεκαετία του 1980 (την εποχή της γνωστής αντιτουρκικής ρητορείας του Ανδρέα Παπανδρέου) και ως όρος έγινε τότε γνωστός και στους Τούρκους, ως έκφραση «παρανοϊκής ελληνικής φοβίας». Ο νέο-Οθωμανισμός ως ελληνικός φόβος ήταν το αντίστοιχο του τουρκικού φόβου του «πανελληνισμού» και της αναβίωσης της Μεγάλης Ιδέας. Σημειώνω ότι Τούρκοι αναλυτές είχαν παλιότερα την εντύπωση ότι το ΠΑΣΟΚ ονομαζόταν Πανελληνιστικό Σοσιαλιστικό Κίνημα!

Στη συνέχεια, ο νέο-Οθωμανισμός εμφανίστηκε και στην Τουρκία, όμως με εντελώς διαφορετική έννοια, από το διακεκριμένο δημοσιογράφο και σύμβουλο του προέδρου Οζάλ, Τζενγκίς Τζαντάρ (το 1990) και απέκτησε αρκετούς οπαδούς γνωστούς ως «νέο-Οθωμανιστές». Ο νέο-Οθωμανισμός που εισηγείτο ο Τζαντάρ οραματιζόταν μία πιο δραστήρια Τουρκία στην εξωτερική της πολιτική, φιλική και εποικοδομητική στην περιοχή της, η οποία θα αποτελούσε

ηγέτιδα τόσο στο χώρο των μουσουλμανικών χωρών όσο και στο χώρο των Τουρκογενών (Turkic λαών) που μόλις είχαν αποκτήσει κρατική υπόσταση μετά την κατάρρευση της ΕΣΣΔ. Η επιλογή του όρου νέο-Οθωμανισμός οφείλεται στην οθωμανική παράδοση και πως αυτήν την αντιλαμβάνονται οι Τούρκοι: ως μία αυτοκρατορία πολυπολιτισμική, ανεκτική και δίκαιη, στην οποία ευημερούσαν Μουσουλμάνοι, Χριστιανοί και Εβραίοι. Άλλωστε ο όρος Οθωμανισμός (και νέο-Οθωμανισμός) στον 19ο αιώνα ήταν το κίνημα των «Νέων Οθωμανών» και στη συνέχεια «Νεότουρκων» που στόχευε στον εκσυγχρονισμό-εκδημοκρατισμό της χώρας και στο να δημιουργηθεί μία υπερεθνική συνείδηση του Οθωμανού πολίτη, ασχέτως θρησκείας ή καταγωγής. Την προσπάθεια αυτή υποστήριζαν και πολλοί διαπρεπείς Έλληνες Οθωμανοί, όπως οι πρέσβεις Μουσούρης και Αριστάρχης, ο υπουργός Εξωτερικών Καραθεοδωρής και οι πάμπλουτοι τραπεζίτες της Πόλης, όπως ο Ζωγράφος και ο Ζαρίφης.

Στη λογική των Τζαντάρ και των άλλων νέο-Οθωμανιστών η οθωμανική παράδοση είναι το εισητήριο για να γίνει η χώρα τους αποδεκτή με ανοικτές αγκάλες από τους γείτονες τους. Λησμονούν ότι μεσολάβησε η δημιουργία εθνικών κρατών με εθνικές ιστορίες που, για προφανείς δικούς τους λόγους, δεν αποδέχονται το ανεκτικό οθωμανικό παρελθόν (και ας ίσχυε) και θεωρούν την οθωμανική κληρονομιά ως αρνητική και απορριπτέα.

Ας έρθουμε όμως τώρα στον Νταβούτογλου. Ο ίδιος έχει κατ' επανάληψη δηλώσει ότι δεν είναι θιασώτης του νέο-Οθωμανισμού, προφανώς υπό την αρνητική έννοια που τον αντιλαμβάνονται τα γειτονικά έθνη-κράτη. Από την άλλη οι θέσεις του Νταβούτογλου δεν διαφέρουν και πολύ από τη λογική του νέο-Οθωμανισμού κατά Τζαντάρ. Πρόκειται για τη γνωστή θεωρία του «στρατηγικού

βάθους» της Τουρκίας, που αναπτύσσει ο Νταβούτογλου στο ομώνυμο βιβλίο του 2001 και τώρα προσπαθεί να εφαρμόσει στην τουρκική εξωτερική πολιτική. Ο Νταβούτογλου υποστηρίζει ότι λόγω οθωμανικού παρελθόντος και παράδοσης η σημερινή Τουρκία έχει ορισμένα εγγενή πλεονεκτήματα τα οποία δεν έχει εκμεταλλευτεί μέχρι σήμερα, ακολουθώντας το εν πολλοίς αδιέξοδο αμυντικό κεμαλικό μοντέλο που βλέπει παντού απειλές και εχθρούς (εξωτερικούς και εσωτερικούς, όπως τους Κούρδους) και κίνδυνο στην εθνική ασφάλεια της χώρας στο πλαίσιο του περίφημου «συνδρόμου των Σεβρών» (του τρόμου διαμελισμού της χώρας). Πρώτη βασική επιδίωξη του Νταβούτογλου είναι τα «μηδενικά προβλήματα» με τους γείτονες της Τουρκίας, ακόμη και με την Αρμενία, στο πλαίσιο της επίλυσης διενέξεων «χωρίς νικητές και ηττημένους». Και όντως με την Αρμενία, τη Συρία, το Ιράκ (παρά το Κουρδικό) και το Ιράν οι σχέσεις έχουν βελτιωθεί αισθητά υπό τον Νταβούτογλου. Επίσης θα πρέπει να λυθεί το Κουρδικό, ειρηνικά, με προστασία και συμμετοχή των Κούρδων στο τουρκικό κράτος. Τελικός στόχος της Τουρκίας κατά Νταβούτογλου είναι η χώρα να γίνει ηγέτιδα στην περιοχή όχι στη βάση του милитаристικού της προφίλ, το οποίο θα πρέπει να εγκαταλείψει, αλλά χρησιμοποιώντας τις δυνατότητές της ως χώρας με «ήπια ισχύ» (soft power), λόγω ανθηρής οικονομίας, δημοκρατικών θεσμών και ιστορικής παρουσίας στην ευρύτερη περιοχή. Ο Νταβούτογλου θεωρεί την Τουρκία όχι τόσο ως γέφυρα μεταξύ του Ισλάμ και Δύσης ούτε ως περιφερειακή δύναμη, αλλά από τις λίγες χώρες που αποκαλεί «κεντρικές χώρες» (με γεωπολιτικούς όρους) που μπορούν να παίξουν σημαίνοντα ρόλο ακόμη και παγκοσμίως. Το υπερ-φιλόδοξο αυτό όραμα του Νταβούτογλου είναι φυσικό να ανη-

συχεί πολλούς στην Ελλάδα και πολύ περισσότερο τους Τουρκόφοβους.

Έχω τρεις ενστάσεις στο όραμα Νταβούτογλου που ελπίζω να διασκεδάσουν τους φόβους των περισσότερων Ελλήνων. Πρώτον, τα περί «κεντρικής δύναμης» αποτελούν φαντασιώσεις θερινής νυκτός, όπως άλλωστε όλες οι ξεπερασμένες γεωπολιτικές θέσεις που εμπνέονται από παρωχημένες θεωρήσεις του τέλους του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού αιώνα. Δεύτερον, η υπερβολική δραστηριοποίηση της Τουρκίας παγκοσμίως θα ξεπεράσει τις δυνατότητές της και δεν θα έχει το αναμενόμενο όφελος γι' αυτήν (όπως είχε φανεί και επί Οζάλ με τα ανοίγματα στις χώρες της Κεντρικής Ασίας). Τρίτον και κυριότερο, για να έχει η Τουρκία τη δυνατότητα και το κύρος να κινηθεί σε ευρύτερο επίπεδο θα πρέπει πρώτα απ' όλα να επιλύσει τα τρία καυτά προβλήματα που την βαραίνουν (κάτι που παραδέχεται και ο ίδιος ο Νταβούτογλου): (α) το Κουρδικό, (β) το θέμα της ανεπίτρεπτης ανάμειξης του Στρατού στην εσωτερική και εξωτερική πολιτική της χώρας, και (γ) τη σύγκρουση Ισλαμιστών και οπαδών του κοσμικού κράτους (Κεμαλικών, φιλελεύθερων και αριστερών). Επιπλέον, θα πρέπει η οικονομία της να συνεχίσει να πηγαίνει πρίμα, κάτι διόλου εξασφαλισμένο, και να γίνουν και άλλες συνταγματικές μεταρρυθμίσεις. Αν όλα αυτά συμβούν (κάτι πολύ δύσκολο αλλά όχι ακατόρθωτο) τότε θα έχουμε να κάνουμε με μία εντελώς διαφορετική Τουρκία, μία χώρα αξιόπαινη και πρότυπο. Ίσως τότε πολλοί Έλληνες να θελήσουν να μεταναστεύσουν εκεί (όπως έκαναν κατά τον 19ο αιώνα, μετά το 1840). Επιπλέον, η Τουρκία θα μπορεί να ενταχθεί στην ΕΕ. Αν συμβούν όλα αυτά τότε ο νέο-Οθωμανικός μπαμπούλας α λα ελληνικά δεν θα υπάρχει ούτε για δείγμα και οι διάφοροι Τουρκόφοβοι αναλυτές θα βγουν οριστικά στη σύνταξη.

Η ΑΥΓΗ

ΠΡΩΙΝΗ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ

ΚΡΑΥΓΑΛΕΕΣ, ΣΙΩΠΗΛΕΣ ΚΑΙ ΝΟΜΙΜΕΣ ΑΠΕΛΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΡΟΜΑ ΣΤΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

ΣΕΒΑΣΤΗ ΤΡΟΥΜΠΕΤΑ

Είναι άξιο λόγου ότι ο Νικολά Σαρκοζύ κήρυξε μία επιζήμια για την κυβέρνησή του εκστρατεία ενάντια στους Ρομά μετανάστες, όταν άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης τους απελαύνουν χωρίς να προκαλούν ανάλογες αντιδράσεις. Μάλιστα η ίδια η Γαλλία είχε προβεί τα τελευταία χρόνια σε μαζικές απελάσεις προς τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία από τις οποίες υπολογίζεται ότι μόνο το 2009 είχαν θιγεί περίπου 10.000 Ρομά. Τότε, σε αντίθεση με τις πρόσφατες εξελίξεις, δεν είχαν προκληθεί αντιδράσεις ούτε από την πλευρά της γαλλικής δημοσιότητας, ούτε την πλευρά των διεθνών ανθρωπιστικών οργανώσεων και πολύ λιγότερο από εκείνη των θεσμών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αντίθετα από τις προηγούμενες επιχειρήσεις που δεν ήταν μεν κρυφές, ωστόσο διεξήχθησαν «σιωπηλά», αυτή τη φορά οι απελάσεις συνοδεύτηκαν από κραυγαλέες δηλώσεις του Γάλλου πρωθυπουργού που τις συνέδεαν με ένα εθνικό πρόγραμμα για την αντιμετώπιση της εγκληματικότητας. Ο Νικολά Σαρκοζύ εξήγγειλε το πρόγραμμα αυτό στις 30 Ιουλίου κατά τη διάρκεια ομιλίας του στην Grenoble, όπου διαβεβαίωσε τις τοπικές αρχές (και τη γαλλική δημοσιότητα) ότι είναι αποφασισμένος να προασπίσει την ασφάλεια της χώρας από την απειλή της εγκληματικότητας, ιδιαίτερα αυτής που προέρχεται από τους μετανάστες. Το διακύβευμα, λοιπόν, ήταν η απειλούμενη ασφάλεια. Οι απελάσεις αποτέλεσαν την έμπρακτη απόδειξη ότι οι διακηρύξεις δεν έμειναν κενά λόγια. Τίποτα καινούργιο, θα παρατηρούσε κανείς λαμβάνοντας υπόψη τον παροξυσμό σχετικά με την απειλούμενη ασφάλεια που χαρακτηρίζει το δημόσιο και πολιτικό λόγο περί μετανάστευσης την εποχή που διανύουμε. Το ενδιαφέρον είναι η κατεύθυνση προς την οποία στράφηκαν τα πυρά. Οι Ρομά προφανώς τέθηκαν στο στόχαστρο ως οι πλέον ορατοί «συνήθεις ύποπτοι», η απομάκρυνση των

οποίων θα αποτελούσε έμπρακτη απόδειξη για την αποφασιστικότητα της κυβέρνησης να υλοποιήσει τις διακηρύξεις της. Τα άτομα που εθίγησαν από τις απελάσεις, δεν ήταν, ωστόσο, μόνο Ρομά και μετανάστες αλλά συγχρόνως και πολίτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Προφανώς πρόκειται για αντικρουόμενες «ιδιότητες» όπου η μία συνδέεται με το πολιτικό/πολιτειακό στάτους της ευρωπαϊκής υπηκοότητας ενώ η άλλη με το τσιγγάνικο στερεότυπο. Η ιδιότητα του μετανάστη φαίνεται να παρεμβάλλεται ανάμεσα στις δύο, καθιστώντας επίκαιρο ένα «κλασσικό», διαχρονικό συστατικό του στερεότυπου, την παραβατικότητα. Η ενεργοποίηση του στερεότυπου αποδεικνύεται ικανή να ακυρώσει την ιδιότητα του πολίτη της ΕΕ επιτρέποντας σιωπηλές ή κραυγαλέες παραβιάσεις τουλάχιστον του δικαιώματος ελεύθερης μετακίνησης των πολιτών της ΕΕ. Η περίπτωση της Γαλλίας δεν αποτελεί ωστόσο εξαίρεση. Με το ίδιο επιχείρημα της παραβατικότητας αιτιολόγησαν οι αρχές της Δανίας τις πρόσφατες απελάσεις Ρομά από τη χώρα. Συγκεκριμένα, τον περασμένο Αύγουστο απελάθηκαν 23 Ρομά από τη Δανία στη Ρουμανία και μάλιστα τους απαγορεύθηκε η είσοδος στη χώρα για τα δύο επόμενα χρόνια. Η αιτιολόγηση ήταν ότι αποτελούσαν «απειλή για τη δημόσια τάξη», εν μέρει λόγω παράνομης κατασκήνωσης και εν μέρει λόγω διατάραξης της κοινής ησυχίας. Αυτή τη φορά οι απελάσεις δεν έμειναν στη σκιά της δημοσιότητας εφόσον υπήρξαν αντιδράσεις, παρότι όχι από πλευράς της ΕΕ αλλά από την ΜΚΟ *European Roma Rights Center* (ERRC, με έδρα τη Βουδαπέστη) η οποία κίνησε δικαστική διαδικασία ενάντια στις κρατικές αρχές της Δανίας.

Οι συγκεκριμένες κατασταλτικές πρακτικές και η ρητορική που τις συνοδεύει θέτουν εκ νέου υπό συζήτηση το πρόγραμμα της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης. Επαναφέρει στην επικαιρότητα ζητήματα τα οποία θεωρούνταν στο έναν ή στον άλλο βαθμό θεσμικά απανημένα και αφορούν σε πολλαπλές ιεραρχίες στο εσωτερικό της ΕΕ. Καταρ-

χάς η ορολογία που χρησιμοποιείται υποψιάζει για εξαιρέσεις στο καθεστώς της ευρωπαϊκής υπηκοότητας ενώ η πρακτική των απελάσεων τις επιβεβαιώνει. Οι Ρομά από τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία χαρακτηρίζονται «μετανάστες» και αντιμετωπίζονται ως τέτοιοι τη στιγμή που ο όρος μετανάστες τείνει να χρησιμοποιείται πλέον αποκλειστικά με αναφορά σε πολίτες τρίτων χωρών, εφόσον στο εσωτερικό της Ευρωπαϊκής Ένωσης ισχύει η αρχή της ελεύθερης μετακίνησης πολιτών από τα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Εάν στο λεκτικό επίπεδο η χρήση του όρου θα μπορούσε να θεωρηθεί ως επιφύλαξη ως προς την αναγνώριση του στάτους των Ευρωπαίων πολιτών στους Ρομά, οι απελάσεις δεν αφήνουν αμφιβολία για την έμπρακτη εξαίρεσή τους από αυτό. Ακόμα και τα «εναλλακτικά» στην απέλαση μέτρα όπως είναι η δωροδοκία της εκούσιας εγκατάλειψης της χώρας αποτελεί μία τακτική που ακολουθούν συχνά κράτη-μέλη της ΕΕ με τους μετανάστες από τρίτες χώρες πριν την αναγκαστική απέλαση.

Το κατεξοχήν σκανδαλώδες γεγονός, ωστόσο, ίσως να μην είναι οι ίδιες οι απελάσεις στο εσωτερικό της ΕΕ, οι οποίες γενικά δεν αποκλείονται στο βαθμό που αφορούν σε μεμονωμένες περιπτώσεις και έχουν εξεταστεί ατομικά. Το σκανδαλώδες στις συγκεκριμένες περιπτώσεις είναι ότι πρόκειται για συλλογική ποινικοποίηση και εφαρμογή κατασταλτικών μέτρων που στρέφονται συλλήβδην εναντίον μίας πληθυσμιακής ομάδας η οποία μάλιστα (και εδώ αναδεικνύεται η επόμενη αντίφαση) έχει αναγνωριστεί από την ΕΕ ως ιδιαίτερα ευπαθής στην περιθωριοποίηση και τον κοινωνικό αποκλεισμό και γι' αυτό τα δικαιώματά της χρήζουν προστασίας. Είναι ζήτημα ερμηνευτικής οπτικής (σίγουρα με συνέπειες για τα συμπεράσματα) εάν προσεγγίσει κανείς τις πρόσφατες εξελίξεις πρωταρχικά ως το «ζήτημα των Ρομά» ή της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης και των ενδογενών ορίων της. Θα ήταν σκόπιμο να εξεταστεί το πρώτο σε συνάρτηση με το δεύτερο. Οι

Η Σεβαστή Τρουμπέτα είναι επιστημονική συνεργάτης του Πανεπιστημίου Albert Ludwigs-Universität Freiburg.

αντιφάσεις που αναδύουν τα πρόσφατα γεγονότα εγείρουν μια σειρά από ερωτήματα σχετικά με τους εσωτερικούς συσχετισμούς εξουσίας της ΕΕ. Καθώς μάλιστα έρχονται να προστεθούν σε εξελίξεις, όπως η Συμφωνία «Δουβλίνο II» που επιτρέπει (εάν δεν επιβάλλει) την απέλαση μεταναστών εντός των εσωτερικών συνόρων της ΕΕ, φέρνουν στο φως, αν μη τι άλλο, πολλαπλές εσωτερικές ιεραρχίες, ανισότητες και την άτυπη ή θεσμική χάραξη εσωτερικών συνόρων στην ΕΕ. Εκφάνσεις αυτών των ιεραρχιών αποτελούν οι περιφερειακές ανισότητες ανάμεσα στα παλιά και τα νέα μέλη της ΕΕ αλλά και οι αμφίθυμες πτυχές του «ζητήματος των Ρομά» ως μειονότητας που φέρνει στο φως ένα μακρόβιο σύστημα κατηγοριοποίησης και αποκλεισμού, αλλά συγχρόνως εκφράζει και τις περιφερειακές ανισότητες.

Οι «ιδιότητες» με τις οποίες χαρακτηρίζονται οι απελαθέντες Ρομά τούς καθιστούν συλλογικούς φορείς παραβατικότητας σε πολλαπλά επίπεδα: Προερχόμενοι από τη Ρουμανία και τη Βουλγαρία είναι πολίτες χωρών που διακρίνονται από κρίση θεσμών και συνδέονται με την καταπολέμηση της διαφθοράς, ένα ζήτημα το οποίο έχει καταλάβει κεντρική θέση στη στρατηγική της διεύθυνσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης με την είσοδο των χωρών της Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Όμως και ανεξάρτητα από τις χώρες προέλευσής τους, στη στερεότυπη εικόνα τους, οι Ρομά επιβαρύνονται συλλογικά με την παραβατικότητα ως ταυτοτική ιδιότητα. Η σύνδεσή τους με την παραβατικότητα είναι ένα στερεότυπο ανθεκτικό στο χρόνο και τις ενίοτε μεταλλαγές. Καθόλου τυχαίο ότι και ο συσχετισμός παραβατικότητας και φτώχειας αποδεικνύεται ανθεκτικός στο χρόνο και τις μεταμορφώσεις, ιδιαίτερα όταν οι ενδεείς συνθήκες διαβίωσης καθιστούν μια πληθυσμιακή κατηγορία αρνητικά διακριτή. Θα μπορούσε να αντιστρέψει κανείς το επιχείρημα υποστηρίζοντας ότι οι άνθρωποι που στερούνται τα προς το ζην εύκολα μπορούν περιπέσουν σε παραβατικότητα, εν μέρει κατ' ανάγκη, π.χ. να επιδιώκονται σε κλοπές προκειμένου να επιβιώσουν. Όμως ακόμα και σε αυτή την περίπτωση την κατηγορία και τις επιπτώσεις τις δέχονται τα μεμονωμένα άτομα παραβάτες. Αντίθετα, στη περίπτωση των Ρομά οι κατηγορίες και οι επιπτώσεις τούς βαραίνουν ως συλλογικότητα. Η στερεοτυπική σύνδεση φτώχειας και παραβατικότητας αποκτά σήμε-

ρα μία επίκαιρη διάσταση στο βαθμό που οι ενδεείς συνθήκες ζωής (η παραμονή σε τροχόσπιτα, η έλλειψη εργασιακής σχέσης κ.λπ.) προσλαμβάνονται ως καθρέφτης της παραβατικότητας. Ο συσχετισμός αυτός που βρίσκει έκφραση στις συλλογικές απελάσεις θέτει υπό αμφισβήτηση τους χειρισμούς των θεσμικών φορέων της ΕΕ προκειμένου να αντιμετωπιστεί ο κοινωνικός αποκλεισμός που βιώνουν οι Ρομά στην Ευρώπη, ιδιαίτερα στην Ανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη. Ήδη τη δεκαετία του 1990, όταν κινήθηκε η διαδικασία της διεύθυνσης της ΕΕ, οι Ρομά κάτοικοι των πρώην σοσιαλιστικών χωρών θεωρήθηκαν από τις πλέον ευπαθείς κοινωνικές ομάδες, μία από τις πλέον επιρρεπείς στη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Πέρα από τις ανθρωπιστικές εκφάνσεις αυτής της διαπίστωσης, η ενδεής κοινωνική κατάσταση ενός, αριθμητικά καθόλου ευκαταφρόνητου, ευρωπαϊκού πληθυσμού θεωρήθηκε πρόσκομμα στην υλοποίηση του στόχου μιας ισχυρής Ευρώπης με ηγετική θέση στην παγκόσμια οικονομία. Προκειμένου να αντιμετωπιστεί ο κοινωνικός αποκλεισμός και να αναβαθμιστούν οι κοινωνικές σχέσεις στα νέα (ή υποψήφια) μέλη της ΕΕ, το διάστημα 2005-2015 ανακηρύχθηκε «Δεκαετία συμπερίληψης των Ρομά» (*Decade of Roma Inclusion 2005-2015*). Κύριοι υποστηρικτές της ιδέας και χρηματοδότες των προγραμμάτων είναι η Παγκόσμια Τράπεζα και το ιδιωτικό ίδρυμα Open Society Institute υπό τη διεύθυνση του George Soros. Από τότε έχουμε γίνει μάρτυρες μιας έκρηξης δραστηριοτήτων, προγραμμάτων ένταξης, ίδρυσης πολυάριθμων ΜΚΟ με μεγαλύτερη ή μικρότερη εμβέλεια δράσης οι οποίες έχουν ως αντικείμενό τους την υποστήριξη των δικαιωμάτων των Ρομά. Μάλιστα ο UNDP είναι βασικός φορέας στο σχεδιασμό και την υλοποίηση των προγραμμάτων. Ερευνητές αλλά και Ρομά ακτιβιστές μιλούν για προσοδοφόρες «ethno-business» από τις οποίες, ωστόσο, κερδισμένοι δεν βγαίνουν πάντα οι ίδιοι οι αποκλεισμένοι Ρομά, αλλά κυρίως οι εμπλεκόμενοι στα προγράμματα. Παρά τη μεγάλη δημοσιότητα που έχει δοθεί στο θέμα, και τα καθόλου ευκαταφρόνητα ποσά που ρέουν στα προγράμματα ένταξης και καταπολέμησης του αποκλεισμού των Ρομά, τα μέχρι τώρα αποτελέσματα δεν είναι τα επιθυμητά. Πρόσφατες έρευνες επισημαίνουν ότι οι Ρομά ανήκουν στους χαμένους της κοι-

νωνικο-οικονομικών μεταρρυθμίσεων που έπονται του 1989 και που τουλάχιστον στη Ρουμανία και τη Βουλγαρία έχουν σηματοθευτεί από την οικονομική κρίση. Στη Βουλγαρία, χαρακτηριστικά, υπολογίζεται ότι το ακαθάριστο κατά κεφαλή εισόδημα έφτασε το επίπεδο του 1989 μόλις το 2007, ενώ οι πραγματικοί μισθοί το 2007 αντιστοιχούσαν στο 61,3% των πραγματικών μισθών του 1989. Τα ποσοστά απασχόλησης του πληθυσμού ήταν το 2007 κατά 20% χαμηλότερη από το επίπεδο του 1989. Οι Ρομά εθίγησαν σε σημαντικό βαθμό από αυτές τις εξελίξεις καταρχάς λόγω της καταστροφής σημαντικών οικονομικών κλάδων απασχόλησης.

Απελάσεις των Ρομά από χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη ΝΑ Ευρώπη συμβαίνουν την τελευταία δεκαετία σύμφωνα με διμερείς συμφωνίες και τηρώντας διοικητικές προδιαγραφές. Υπό αμφισβήτηση έχουν τεθεί, ωστόσο, οι ανθρωπιστικές προδιαγραφές τέτοιων διοικητικών απελάσεων, ιδιαίτερα στην περίπτωση των Ρομά (μη-αναγνωρισμένων) προσφύγων προς το Κόσσοβο. Η Γερμανία, συγκεκριμένα, ακολουθεί μια γραφειοκρατική διαδικασία απελάσεων εφόσον έχουν προηγηθεί διμερείς συμφωνίες. Η πιο πρόσφατη συμφωνία που υποχρεώνει το Κόσσοβο να δεχθεί Ρομά υπογράφηκε τον Απρίλιο αυτού του χρόνου. Αυτό συνέβη παρότι ένας μεγάλος αριθμός από τους περίπου 10.000 Ρομά που απειλούνται με απέλαση θα βρεθούν σε μία άγνωστη γι' αυτούς χώρα, και παρότι η Ύπατη Αρμοστεία για τους Πρόσφυγες επισημαίνει ότι η κατάσταση των μειονοτήτων στο Κόσσοβο παραμένει επισφαλής για τις μειονότητες. Σύμφωνα όμως με τον επίσημο λόγο με απέλαση δεν απειλούνται Ρομά αλλά πολίτες του Κοσόβου.

Φαντάζει ενδιαφέρουσα η ελαστικότητα της ιδιότητας των Ρομά και της περιστασιακής χρήσης της στις απελάσεις. Ενώ στην περίπτωση της Γαλλίας και της Δανίας (σίγουρα και άλλων χωρών όπως, π.χ., η Ιταλία), η στερεότυπη τσιγγανικότητα έχει καταλυτική σημασία για τις απελάσεις, στην περίπτωση των απελάσεων προς το Κόσσοβο αποσιωπάται το γεγονός της δίωξης που έχουν υποστεί ως μέλη της συγκεκριμένης μειονότητας. Με τόσο ευελιξία στις χρήσεις του ταυτοτικού προσδιορισμού, ποιάς αλήθεια υποστηρίζει ότι πρόκειται για μία συλλογικότητα προσκολλημένη στην παράδοση και ανίκανη να προσαρμοστεί στις εξελίξεις;

ΒΙΟΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΒΙΟΜΕΤΡΙΑ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΜΑΝΤΖΟΥΦΑΣ

Στις σύγχρονες κοινωνίες έχουν αυξηθεί μαζικά τόσο οι υποσχέσεις όσο και οι προσδοκίες για ασφάλεια. Στις σχέσεις κράτους-πολίτη έχει επανέλθει η αρχή του πρώιμου συνταγματισμού που στόχευε στην ενίσχυση των εγγυήσεων ασφαλείας, και όχι τόσο στο σεβασμό των ελευθεριών. Η προτεραιότητα δίνεται πρωτίστως στην ασφάλεια, και δευτερευόντως στην ελευθερία.¹ Το δίκαιο είναι ένα από τα μέσα, και ίσως το σημαντικότερο, που καλείται να απαντήσει σε αυτή την πρόκληση, ιδίως σήμερα που η ασφάλεια ως συλλογικό αγαθό, κρατικά επιβαλλόμενο, οδηγεί σε μια ανασφάλεια των δικαιωμάτων.² Εδώ όμως, ελλοχεύει και η εγγενής αντίφαση: ο πολίτης εγείρει προς τη δημόσια διοίκηση αιτήματα για ασφάλεια και προστασία και εκφράζει ταυτόχρονα δυσπιστία ως προς τη δυνατότητα του κράτους να είναι αποτελεσματικό στην προστασία των θεμελιωδών εννόμων αγαθών του, δηλαδή της ζωής και της ασφάλειάς του.³ Το κράτος, προκειμένου να είναι αποτελεσματικό, οδηγείται συχνά στην υιοθέτηση μέτρων που σχετικοποιούν την προστασία των δικαιωμάτων, και κατά περίπτωση νοθεύει τη νομιμότητα.⁴ Αυτή η σχετικοποίηση της συνταγματικής νομιμότητας, νομιμοποιείται στη συνείδηση του πολίτη ως δικαιολογημένο μέτρο, προκειμένου να του παρασχεθεί ασφάλεια.⁵ Με το πρόσχημα της προστασίας του κοινωνικού συνόλου από κινδύνους όπως η τρομοκρατία, οι δημόσιες αρχές στις σύγχρονες κοινωνίες έχουν την τάση να βλέπουν σε κάθε πολίτη ένα δυνητικό παραβάτη. Ο λεγόμενος πόλεμος κατά της τρομοκρατίας έχει λειτουργήσει ως άλλοθι που ευνόησε την συγκέντρωση ενός ολόκληρου τεχνολογικού και νομικού οπλοστασίου που επιτρέπει την υλοποίηση αυτού που θα ονομάζαμε καθολικός κοινωνικός έλεγχος. Έχει λοιπόν συντελεσθεί μια βασική επαναϊεράρχηση των προτεραιοτήτων του πολίτη σε σχέση με το κράτος,⁶ ώστε να δίνεται προτεραιότητα

στην ασφάλεια και να ωθείται το κράτος στην υιοθέτηση νέων μορφών. Σήμερα γίνεται λόγος για «προληπτική λειτουργία του κράτους», για «παιδαγωγικό κράτος», για «κράτος προστασίας», για «κράτος ασφαλείας», μορφές οι οποίες μεταβάλλουν τη σχέση κράτους πολίτη και την φωτίζουν από μια νέα οπτική γωνία. Αυτή είναι μια πρώτη γενική παρατήρηση. Η δεύτερη παρατήρηση που σχετίζεται άρρηκτα με το ειδικότερο θέμα που εξετάζουμε συνδέεται με την έννοια της βιοπολιτικής όπως την ορίζει η σύγχρονη κοινωνική θεωρία και ιδίως ο Τ. Αγκάμπεν.⁷

Σ' ένα κόσμο όπου οι κυρίαρχες ταυτότητες που μας κληροδότησε η νεοτερικότητα κλονίζονται, η εθνική ταυτότητα αμφισβητείται και όπου οι επιμέρους ταυτίσεις που μας εντάσσουν σε ποικίλα υποσύνολα (επαγγελματικά, θρησκευτικά, πολιτιστικά) αδυνατούν να παράγουν ευρύτερες συναινέσεις, έρχεται η βιοπολιτική να εγγράψει στο σώμα μας, στο γενετικό μας κώδικα, ένα ανεξάλειπτο σημάδι ταυτοποίησης. Με τον τρόπο αυτό ασκείται μιας μορφής κυριαρχία που δεν ακολουθεί το δεσπάζον δικαιοπολιτικό πρότυπο της κυριαρχίας εντός του κράτους, το οποίο προϋποθέτει νομιμοποίηση, τήρηση της αρχής της νομιμότητας από τα κρατικά όργανα και τις αντίστοιχες δυνατότητες αντίδρασης από την πλευρά του πολίτη (αναγνώριση δικαιωμάτων, έννομη δικαστική προστασία, συλλογική δράση).⁸

Η βιομετρία⁹ είναι μια από τις πλέον διαδεδομένες μεθόδους της σύγχρονης βιοπολιτικής δηλαδή της πολιτικοποίησης της ζωής στο στενά βιολογικό της επίπεδο, εκεί όπου το σώμα και η «γυμνή ζωή» αποτελούν το αντικείμενο των μηχανισμών εξουσίας. Η βιοπολιτική όπως τουλάχιστον την αντιλαμβάνεται ο Τ. Αγκάμπεν δεν αντιδιαστέλλεται προς τις παραδοσιακές εξουσιαστικές σχέσεις που συνδέονται με τους κατασταλτικούς μηχανισμούς του κράτους, αλλά συναρθώνεται με αυτούς, προκειμένου να διατυπωθεί μια περισσότερη σύνθετη έννοια της εξουσίας.¹⁰ Δεν θα παρουσιάσω τον τρόπο με τον οποίο ο Αγκάμπεν αναλύει την πολιτικοποίηση της γυμνής

ζωής μέσα από σχήμα του Homo Sacer, τη φιγούρα του ρωμαϊκού δικαίου, που είναι ιερός και ταυτόχρονα έρμαιο στη βούληση του καθενός που μπορεί να τον φονεύσει. Με ενδιαφέρει να μεταφέρω την θεωρητική σύλληψη του ατόμου που βρίσκεται εκτός της επικράτειας του δικαίου, δηλαδή αυτού που στερείται της πολιτικής ιδιότητας και ότι αυτή συνεπάγεται, στις σημερινές συνθήκες¹¹ και στο θέμα που μας απασχολεί.

Αφού η εξουσία έχει την ικανότητα να εγγράφεται στο ίδιο το σώμα, η βιομετρία δεν είναι παρά μια από τις μεθόδους για ολοκληρωτική κυριαρχία που να περιλαμβάνει τη γυμνή ζωή. Σήμερα είναι εμφανές ότι οι εξελίξεις στην βιοτεχνολογία, η αρχειοθέτηση πληροφοριών για την υγεία, τη διατροφή, τις προσωπικές συνήθειες, τις ερωτικές, πολιτικές, πολιτισμικές ή άλλες επιλογές, τα βιομετρικά δεδομένα των πολιτών,¹² συγκροτούν ένα πλήρες προσωπικό προφίλ πληροφοριών, συνήθως εν αγνοία του φορέα, που δημιουργεί σημαντικούς κινδύνους τόσο για την ιδιωτική ζωή όσο και για την λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Είναι σαφές ότι μια διαφοροποιημένη ποιοτική λειτουργία των πληροφοριών υπονομεύει ένα βασικό κανόνα της δημοκρατίας που είναι η ελεύθερη έκφραση της βούλησης των πολιτών και η επικοινωνία, και τούτο διότι η μετατροπή του πολίτη σε πληροφοριακό αντικείμενο, υπονομεύει τη συμμετοχή του σε όλο το φάσμα των δημοκρατικών θεσμών, ιδίως όταν γνωρίζει ότι η πολιτική και κοινωνική του δραστηριότητα καταγράφεται.¹³ Μοιραία η συμπεριφορά μας αλλάζει όταν ζούμε επιτηρούμενοι. Η ανεξέλεγκτη συλλογή πληροφοριών καταλήγει σε χειραγώγηση, καθώς δίχως την προστασία των ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων δεν υπάρχει δημοκρατική κοινωνία.

Ωστόσο, οι σημαντικότεροι κίνδυνοι απειλούν το άτομο στο πεδίο της προσωπικής του αυτονομίας και στην ίδια την ιδιωτικότητά του. Ο συσχετισμός πληροφοριών από διάφορες εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής του ατόμου ως καταναλωτή, εργαζόμενου, ασφαλισμέ-

Ο Παναγιώτης Μαντζούφας είναι επίκουρος καθηγητής στη Νομική Σχολή του ΑΠΘ.

νου, η χρήση και η δημοσίευσή τους, διαταράσσουν την ηρεμία του ατόμου και παραβιάζουν την εύλογη επιθυμία του να διαχειρίζεται και να δημοσιοποιεί κατά βούληση προσωπικά του στοιχεία. Αυτή είναι μια πρωτογενής απειλή, οι κίνδυνοι της οποίας αφορούν την ιδιωτικότητα υπό την παραδοσιακή της έννοια¹⁴ ως έκφραση δηλαδή του δικαιώματος για μόνωση και περιχαράκωση στο χώρο του στενά ιδιωτικού βίου.¹⁵

Ωστόσο, οι κίνδυνοι δεν αφορούν μόνο την αξιοποίηση σύγχρονων πληροφοριών: εξίσου απειλητική είναι η αξιοποίηση δεδομένων περί την δράση του ατόμου στο παρελθόν.¹⁶ Τα δεδομένα αυτά, που μπορεί να αφορούν σε αρνητικά γεγονότα του παρελθόντος, (π.χ. παράνομες πράξεις που έχουν παραγραφεί, έκτιση ποινής για ποινικά αδικήματα, καταδικαστικές αποφάσεις για χρέη που τελικά εξοφλήθηκαν, ποινικές κατηγορίες για τις οποίες ο κατηγορούμενος αθωώθηκε κλπ.) γίνονται αντικείμενο αρχειοθέτησης και ηλεκτρονικής επεξεργασίας και διατηρούνται σε τράπεζες πληροφοριών.¹⁷ Οι πληροφορίες αυτές μπορούν να ανασυρθούν σε οποιαδήποτε στιγμή του βίου του ατόμου και να αποτελέσουν μεγάλο πρόσκομμα στην προσπάθειά του να αναπτύξει την προσωπικότητά του. Έτσι το άτομο εγκλωβίζεται σε μια εικόνα του παρελθόντος, από την οποία ενδέχεται να επιθυμεί να απομακρυνθεί και η οποία όμως, ακόμα τον καταδυναστεύει, στερώντας του κάθε αυθορμητισμό. Γι' αυτό το λόγο οι ψηφιακές πληροφορίες πρέπει να έχουν, με ελάχιστες εξαιρέσεις, ημερομηνία λήξης.¹⁸ Το αρχείο βιομετρικών δεδομένων λόγω των μόνιμων χαρακτηριστικών ενός ατόμου που ενσωματώνει, ανήκει σε αυτές τις εξαιρέσεις και για αυτό το λόγω τα ζητήματα ασφάλειας που θέτει είναι και περισσότερο κρίσιμα.¹⁹

Επιπλέον, με την συνεχή επεξεργασία και δημοσιοποίηση γεγονότων από τα αρχεία, το άτομο (ιδίως, το θεωρούμενο ως δημόσιο πρόσωπο) έχει περιορισμένες δυνατότητες να μεταβάλει τις επιλογές του και να αξιοποιήσει ευκαιρίες που του παρουσιάζονται, καθώς ο φόβος της δημοσιογραφικής «υπενθύμισης» αρνητικών στιγμών του παρελθόντος,²⁰ τον καθλώνει στην απομόνωση. Με τον τρόπο αυτό παραβλάπεται η δυνατότητα του ατόμου να απομακρύνεται από σφάλματα του παρελθόντος, και να διεκδικεί την κοινωνική του επανένταξη.²¹

Ειδικά όταν τα αρχεία προσωπικών δεδομένων συλλέγονται για τις ανάγκες δημοσιογραφικής έρευνας, αποτελούν δηλαδή σύνθεση διάσπαρτων πληροφοριών από ποικίλες χρονικές στιγμές κατά την υποκειμενική κρίση του συλλέκτη τους, οδηγούν συχνά σε μια παραπλανητική συνολική εικόνα του ατόμου,²² η οποία λόγω της δύναμης των ΜΜΕ, υποβάλλεται στο κοινό και προσδιορίζει καθοριστικά την κοινωνική του εικόνα. Έτσι, το άτομο χάνει την δυνατότητα να αυτοπροσδιορίζεται κοινωνικά, να αναπτύσσει με το κοινωνικό του περιβάλλον σχέσεις που να εξαρτώνται από δικές του επιλογές, και να μην μετατρέπεται σε πληροφοριακό δεδομένο από τρίτα πρόσωπα.

Η σοβαρότητα των ανωτέρω απειλών γίνεται περισσότερο εμφανής και ο κίνδυνος μεγαλύτερος, όταν η αυτόματη καταγραφή και ταξινόμηση των πληροφοριών άγει στην κατηγοριοποίηση των ατόμων με βάση συγκεκριμένα πρότυπα. Η κατάταξη με βάση ένα συγκεκριμένο σύνολο χαρακτηριστικών, ενώ συχνά εξυπηρετεί ανάγκες άσκησης κοινωνικής πολιτικής (π.χ. η συμπεριφορά των ασθενών σε σχέση με το ασφαλιστικό σύστημα),²³ συνήθως αποβαίνει το μοναδικό στοιχείο που προσδιορίζει την κοινωνική ταυτότητα του ατόμου, αναγκάζοντας έμμεσα το πληροφοριακό στιγματισμένο πρόσωπο να συμμορφωθεί σε ορισμένο πρότυπο.

Έτσι, για παράδειγμα, το ασφαλιστικό ή το συνδικαλιστικό προφίλ του ατόμου αποβαίνει κυρίαρχο στοιχείο της συνολικής του προσωπικότητας τα δε επιμέρους στοιχεία (αρνητικά ή θετικά) αυτού του πορτραίτου, επικαθορίζουν την σχέση του ατόμου με το περιβάλλον του.

Επιπλέον, οι ανάγκες άσκησης πολιτικής σε τομείς όπως η πάταξη της εγκληματικότητας, συνδέονται με τη αξιοποίηση και συσχέτιση αρχείων προσωπικών δεδομένων των ατόμων που, σύμφωνα με το πρόγραμμα του υπολογιστή, παρουσιάζουν την κοινωνική του συμπεριφορά, ως αποκλίνουσα. Τα άτομα αυτά παρακολουθούνται, εν αγνοία τους, ως πιθανοί υποψήφιοι τέλεσης αξιόπων πράξεων και εν αγνοία τους επίσης, τα δεδομένα της δραστηριότητάς τους καταχωρούνται σε ηλεκτρονικούς υπολογιστές και συσχετίζονται ενδεχομένως με άλλα αρχεία που αφορούν καταναλωτικές συνήθειες, επιλογές ψυχαγωγίας, συναναστροφές κ.λπ.²⁴

Έτσι κάθε πτυχή της ιδιωτικής του ζωής και κάθε εμφάνιση του ατόμου

στον κοινωνικό χώρο, καταγράφεται και υπόκειται σε επεξεργασία, κατά τρόπο που καταργείται η ανωνυμία και αντικαθίσταται από μιας μορφής διαφάνεια που ουσιαστικά επιφέρει κατάργηση των ορίων ανάμεσα στο δημόσιο και τον ιδιωτικό χώρο.²⁵ Η πρόσβαση σε ευαίσθητες πληροφορίες πριν από 20 χρόνια αφορούσε κυρίως τις κρατικές υπηρεσίες. Σήμερα έχουμε όλοι πρόσβαση σε πληροφορίες που μπορεί να είναι ευαίσθητες. Όλοι μπορούμε με το κινητό τηλέφωνό μας να τραβήξουμε σε βίντεο το γείτονά μας και να ανεβάσουμε τη λήψη στο YouTube.

Με βάση τα παραπάνω δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί υπερβολική η διαπίστωση του Αγκάμπεν ότι στις σημερινές κοινωνίες είμαστε όλοι ανεξαιρέτως, δυνάμει, *homines sacri*, δηλαδή πρόσωπα στα οποία οι τεχνικές του κοινωνικού στιγματισμού που παλαιότερα αφορούσαν τις εξαιρέσεις σήμερα, μπορούν να αφορούν στο σύνολο των πολιτών. Η διαρκής βιοτεχνολογική παρέμβαση, η αύξουσα τεχνικοποίηση της ζωής, οι ευγονικοί σχεδιασμοί, η καταγραφή των βιομετρικών δεδομένων μετατρέπει τους ανθρώπους σε πειραματόζωα και από πολίτες του κράτους μετατρέπονται σε αιχμαλώτους του, ώστε να ζουν σε ένα καθεστώς διαρκούς εξαίρεσης.²⁶

Ενώ τα βιομετρικά δεδομένα έχουν χρησιμοποιηθεί μέχρι σήμερα σε περιορισμένη κλίμακα και για συγκεκριμένες ανάγκες, η ενσωμάτωσή τους στα ηλεκτρονικά διαβατήρια γίνεται για πρώτη φορά σε μαζική κλίμακα. Θεωρητικώς η βιομετρία απαντάει σε δύο ανάγκες: Σ' ένα διάχυτο αίτημα για παροχή ασφάλειας για όσους κινούνται εντός και εκτός της χώρας και ευλόγως επιθυμούν να διασφαλίζεται ότι τα προσωπικά τους στοιχεία ταυτοποιούν μόνο τους φορείς τους και σε ένα αίτημα αντεγκληματικής πολιτικής προκειμένου να εντοπίζεται με ταχύτητα και ακρίβεια το πρόσωπο που έχει διαπράξει ορισμένο έγκλημα.²⁷ Με άλλα λόγια διαθέτουν αξιοπιστία για τον αποτελεσματικότερο έλεγχο των ατόμων που μπαίνουν στη χώρα και διευκολύνουν την αναζήτηση καταζητούμενων προσώπων. Επιπλέον, με την επεξεργασία των βιομετρικών δεδομένων επιδιώκεται ο έλεγχος όσων εισέρχονται σε χώρους με ιδιαίτερες απαιτήσεις ασφαλείας (αεροδρόμια, μετρό, κρατικές υπηρεσίες, τράπεζες) ή χρησιμοποιούν συστήματα λογισμικού που είναι σημαντικά για την προστασία ζωτικών κοινωνικών θεσμών (δημόσια τάξη, εθνική

άμυνα, χρηματοπιστωτικό σύστημα). Άρα, συμβάλλουν στη δημόσια ασφάλεια αλλά και το αίσθημα ασφάλειας των πολιτών.

Ωστόσο το αίτημα της ασφάλειας ικανοποιείται ανεπαρκώς, δεδομένου ότι οι κώδικες των βιομετρικών δεδομένων που ενσωματώνονται σε chip έχουν ήδη παραβιαστεί στην περίπτωση των βιομετρικών διαβατηρίων νέου τύπου.²⁸ Συνεπώς αποτελούν σύστημα αμφίβολης ασφάλειας,²⁹ το οποίο ακόμα και αν ήταν ασφαλές θα εγκυμονούσε πολλούς κινδύνους λόγω διασύνδεσης των αρχείων, αυθαίρετων κατηγοριοποιήσεων, έμμεσων διακρίσεων,³⁰ αποκλεισμών, εμπορικής εκμετάλλευσης των αρχείων. Δεν θα ασχοληθώ με τα ειδικότερα ζητήματα που θέτει η διαδικασία εισαγωγής των βιομετρικών δεδομένων στα ηλεκτρονικά διαβατήρια, ωστόσο, ο ισχυρισμός ότι πρέπει να αποτρέπεται η διασύνδεση των αρχείων των βιομετρικών δεδομένων με κεντρικές βάσεις δεδομένων³¹ μοιάζει με ευσεβή πόθο και ουσιαστικά διαψεύδεται από το έλληνα νομοθέτη.³²

Ως προς την προληπτική αντεγκληματική πολιτική³³ πέραν των αμφίβολων αποτελεσμάτων της, η ιστορία διδάσκει ότι οι πρακτικές ελέγχου που επιφυλάσσονταν αρχικά για τους παράνομους κατέληγαν στην πορεία να αφορούν το σύνολο των πολιτών.³⁴ Είναι συνεπώς προφανές ότι τα εντεινόμενα μέτρα ασφαλείας απαιτούν τη διαρκή επίκληση μιας έκτακτης κατάστασης που μακροπρόσθεσμα είναι ασύμβατη με τη δημοκρατία.³⁵

Ο Τ. Αγκάμπεν επεκτείνει το συλλογισμό του και υποστηρίζει «... ότι στους μηχανισμούς των μέσων μαζικής επικοινωνίας που ελέγχουν και χειραγωγούν το δημόσιο λόγο, αντιστοιχούν έτσι οι τεχνολογικοί μηχανισμοί που αποτυπώνουν και ταυτοποιούν την γυμνή ζωή. Ανάμεσα σε αυτά τα δύο άκρα ενός λόγου χωρίς σώμα και ενός σώματος δίχως λόγο, ο χώρος αυτού που αποκαλούσαμε άλλοτε το 'το πολιτικό' είναι όλο και πιο περιορισμένος και πιο στενός.» και καταλήγει, «Το βιοπολιτικό τατουάζ που μας επιβάλλουν τώρα οι ΗΠΑ³⁶ (έκτοτε και η ΕΕ με τα νέα διαβατήρια) προκειμένου να μπούμε στο έδαφός τους, θα μπορούσε να είναι το προδρομικό σημάδι αυτού που θα ζητήσουν αργότερα να αποδεχθούμε ως την φυσιολογική εγγραφή της ταυτότητας του καλού πολίτη στους μηχανισμούς και στα γρανάζια του κράτους. Γι' αυτό χρειάζεται να αντιταχθούμε».³⁷

Σε κάθε περίπτωση ο κίνδυνος είναι προφανής και γενικότερος και συνοψί-

ζεται επιγραμματικά από τον Ιταλό στοχαστή: «Μπορεί εν τέλει να οδηγηθούμε σε μια κατάσταση πραγμάτων κατά την οποία η ασφάλεια και η τρομοκρατία θα συναποτελούν ένα ενιαίο θανάσιμο σύστημα, στο πλαίσιο του οποίου η μια θα δικαιολογεί και θα νομιμοποιεί τις ενέργειες της άλλης».³⁸

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Βλ. H.A. Hesse, Der Staat will schutzen und nutzt dazu das Recht-vernutzt er es dabei ? AnWB, 4/2001, σ. 189
- 2 Βλ. Ν.Παρασκευόπουλος, «Ασφάλεια του κράτους και ανασφάλεια δικαίου», στο Α. Μανιτάκης, Α. Τάκης (επιμ.), *Τρομοκρατία και δικαιώματα*, Σαββάλας, 2004, σ. 42 επ.
- 3 Το κράτος εντείνει τις κατασταλτικές και σωφρονιστικές του πρακτικές με σκοπό να δημιουργήσει στον πολίτη την αίσθηση ότι έχει την ικανότητα να αντιμετωπίζει το κάθε είδους έγκλημα. Βλ. τις παρατηρήσεις του κοινωνιολόγου Z. Bauman, *Le gout humain de la mondialisation*, Hachette, 1998, σ. 179.
- 4 Το συναίσθημα της γενικευμένης ανασφάλειας και ο φόβος της παγκόσμιας και αόρατης απειλής, ενέταξαν την έννοια της ασφάλειας σε μια λογική έκτακτης ανάγκης που συνεπάγεται την επιστράτευση στρατιωτικών μέσων αντίδρασης κατά της τρομοκρατίας, διαταράσσοντας έτσι την ισορροπία μεταξύ ασφάλειας και εγγυήσεων του κράτους δικαίου. Βλ. J. Derrida-J. Habermas, *Le "consept" du 11 Septembre. Dialogues a New York avec G. Borradori, Galilei*, 2003, σ. 57 επ, 87 επ.
- 5 Αυτή την αντίφαση ο Ι. Μανωλεδάκης τη χαρακτηρίζει ως το «σχιζοφρενικό» στοιχείο της κοινωνίας της διακινδύνευσης, σημειώνοντας χαρακτηριστικά «Επικαλείται [η κοινωνία] την ασφάλεια ως αναγκαίο στοιχείο της ύπαρξής της, επιλέγοντας την ανασφάλεια, δηλαδή την έκθεση στον κίνδυνο, ως αναγκαίο στοιχείο της ανάπτυξης της ύπαρξής της, σ' ένα καθεστώς συλλογικού αυτοπροσδιορισμού, όπου ο αυτοπροσδιορισμός δεν είναι πάντα ουσιαστικός, αλλά απλώς τυπικός συλλογικός (δηλαδή τυπικός και όχι ουσιαστικός δημοκρατικός) και ενίοτε κατ' επίφαση μόνο ελεύθερος (δηλαδή ένας φαινομενικός αυτοπροσδιορισμός), ενώ ουσιαστικά πρόκειται για ετεροπροσδιορισμό (σε «Κοινωνία της διακινδύνευσης: μεταξύ ασφάλειας και ελευθερίας», στο Χ. Ανθόπουλος, Ξ.Ι. Κοντιάδης, Θ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Ασφάλεια και δικαιώματα στην κοινωνία της διακινδύνευσης*, Αντ. Σάκκουλας, 2005, σ.186).

λεια και δικαιώματα στην κοινωνία της διακινδύνευσης, Αντ. Σάκκουλας, 2005, σ.186).

- 6 Η τάση αυτή έχει ευρύτερες διαστάσεις και δεν περιορίζεται στα ζητήματα ασφάλειας με την στενή έννοια και στην αντεγκληματική πολιτική. Αγγίζει συνολικά τον ίδιο τον πυρήνα της κοινωνικής αλληλεγγύης, καθώς εθίζει την κοινή γνώμη στο να αντιμετωπίζει με μεγάλη δυσπιστία κάθε μορφή παραβατικότητας και «αντικοινωνικής» συμπεριφοράς, στην προσπάθεια αναπλήρωσης του ελλείμματος της ασφάλειας. Έτσι η ποινικοποίηση μετατρέπεται σε ένα μηχανισμό κοινωνικού αποκλεισμού που προασίζει τα συμφέροντα όσων μετέχουν στην παραγωγή και διαθέτουν κοινωνικό πρόσωπο, έναντι όσων, για οποιοδήποτε λόγω βρίσκονται εκτός κοινωνικού και παραγωγικού χώρου. Βλ. P. Mary, *Insecurite et penalisation du social*, Labor, 2003, σ. 27 επ.
- 7 Βλ. Giordio Agamben, *Homo sacer, Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, Scripta, 2005, ιδίως το τρίτο κεφάλαιο, σ. 189 επ.
- 8 Βλ. το πολύ ενδιαφέρον επίμετρο του Γ. Σταυρακάκη στο βιβλίο του G. Agamben, ό.π, σ. 287 επ.
- 9 Τα βιομετρικά χαρακτηριστικά είναι τα μόνιμα γνωρίσματα ενός ανθρώπου μέσω των οποίων είναι δυνατή η αναγνώριση ή επαλήθευση της ταυτότητας του. Σε αυτά ανήκουν τα γενετικά δεδομένα (DNA), τα σωματικά χαρακτηριστικά (δακτυλικά αποτυπώματα, ίριδα ματιού, γεωμετρία προσώπου) ή ακόμα και στοιχεία συμπεριφοράς. Τα στοιχεία αυτά, στο βαθμό που αποτελούν τμήμα της φυσιολογίας του ίδιου του ατόμου, είναι αναλλοίωτα και ανά πάσα στιγμή διαθέσιμα. Βλ. Ι. Ιγγλεζάκη, *Ευαίσθητα Προσωπικά Δεδομένα*, Σάκκουλας, 2004, σ. 210, Γ. Μανιάτης-Λ. Μήτρου, *Η προστασία των γενετικών δεδομένων*, Σάκκουλας, 2008.
- 10 Ο Τ. Αγκάμπεν, αντλεί την έννοια της βιοπολιτικής από το έργο του Μ. Φουκώ. Ο Μ. Φουκώ είναι ο θεωρητικός που ανέλυσε -ανάμεσα στα άλλα- την εξουσία προς την κατεύθυνση της βιοπολιτικής. Στη θεωρία του διέκρινε δύο βασικές τεχνολογίες της εξουσίας: οι πειθαρχικές πρακτικές, που έχουν να κάνουν με το σώμα του ατόμου, το οποίο πρέπει να εκπαιδεύεται και να επιτηρείται μέσα από θεσμούς όπως το σχολείο, το στρατόπεδο, το νοσοκομείο, το εργοστάσιο και η βιοπολιτι-

- κή που έχει να κάνει με τον πληθυσμό, ο οποίος πρέπει να ελέγχεται μέσα από ρυθμιστικούς κρατικούς μηχανισμούς, τους ιατρικούς θεσμούς, τους ασφαλιστικούς οργανισμούς, τα ταμεία αλληλεγγύης. Βλ. Michel Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, Ράππα, 1978, σ. 112 επ.
- 11 Ίσως τα σημερινά κέντρα προσωρινής κράτησης των μεταναστών που υπάρχουν και στη χώρα μας, να αποτελούν το βιοπολιτικό τόπο όπου το γυμνό και ανώνυμο σώμα βρίσκεται στη απόλυτη διάθεση μιας ανεξέλεγκτης δύναμης, χωρίς ατομικά και πολιτικά δικαιώματα και χωρίς νομικές ή ηθικές διαμεσολαβήσεις υπό συνθήκες που μπορεί να συμβεί οτιδήποτε, χωρίς ελέγχους ή αντιδράσεις. Τα πρόσωπα αυτά, όπως και όσοι κρατούνται στις φυλακές του Γκουαντάναμο, δεν είναι ούτε αιχμάλωτοι πολέμου, ούτε κατηγορούμενοι, παρά απλοί κρατούμενοι. Ουσιαστικά είναι απογυμνωμένοι από κάθε νομική υπόσταση, καθώς δεν μπορούν να κατηγοριοποιηθούν νομικά. Βλ. G. Agamben, *Κατάσταση εξαίρεσης*, Πατάκης, 2007, σ. 15 επ.
- 12 Οι νέες κάμερες Gigapan, σε υψηλή ανάλυση, επιτρέπουν με μια μόνο λήψη, την βιομετρική ανάλυση του προσώπου καθενός από τους χιλιάδες θεατές που ακολουθούν μια διαδήλωση ή βρίσκονται σε ένα στάδιο. Βλ. www.gigapan.org
- 13 Για τα προβλήματα που ανακύπτουν όταν η συγκεκριμένη δραστηριότητα βασίζεται σε δημοσιογραφικά αρχεία, βλ. D. Klee, *Pressedatenbanken und datenschutzrechtliches Medienprivileg*, Baden-Baden, 1992, σ. 36 επ.
- 14 Βλ. Κ. Μαυριάς, *Το συνταγματικό δικαίωμα του ιδιωτικού βίου*, Αντ. Σάκκουλας, 1982, σ. 21.
- 15 Βλ. Μ. Σταθόπουλος, *Η χρήση προσωπικών δεδομένων και η διαπάλη μεταξύ ελευθεριών και των κατόχων τους και ελευθεριών των υποκειμένων τους*, ΝοΒ 2000, σ. 1 επ.
- 16 Ο Άντριου Φέλντμαρ, Καναδός ψυχοθεραπευτής, σε έλεγχο διαβατηρίων στις ΗΠΑ, υπέστη ψυχρολουσία καθώς ο υπάλληλος έβαλε το όνομα του στο Google, και βρήκε ότι είχε δημοσιεύσει το 2001 ένα άρθρο όπου παραδεχόταν ότι στις αρχές του 1960 είχε κάνει χρήση LSD. Η πληροφορία ανασύρθηκε το 2006, πέντε χρόνια αφού καταχωρήθηκε και αποθηκεύτηκε στην ψηφιακή μνήμη, αναφερόμενη σε μια πράξη που είχε γίνει σαράντα χρόνια νωρίτερα. Πέρα από το παράλογο του πράγματος, το περιστατικό αποκαλύπτει και μια πρόκληση για την κοινωνία μας: αυτό που ο υπάλληλος της υπηρεσίας μετανάστευσης επιλέγει να αγνοήσει, είναι ότι, προϊόντος του χρόνου, οι άνθρωποι αλλάζουν. Οι άνθρωποι δεν είναι άκαμπτοι, εξελίσσονται, ωριμάζουν, αλλάζουν. Βλ. συνέντευξη του καθηγητή Βίκτορ Μάγερ Σένμπεργκερ, *Ελευθεροτυπία* 31-10-2009.
- 17 Βλ. Α. Τσεβάς, *Η εφαρμογή του νόμου για την προστασία του ατόμου από την επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα στον τύπο και την ραδιοτηλεόραση*, ΚριτΕπ., 1/1998, σ. 181 επ.
- 18 Βλ. συνέντευξη Β.Μ. Σενμπέργκερ, *Ελευθεροτυπία*, 31-10-2009.
- 19 Η Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα είχε την ευκαιρία να ασχοληθεί με τον έλεγχο της νομιμότητας από την επεξεργασία βιομετρικών δεδομένων αρκετές φορές (βλ. αποφάσεις 9/2003, 52/2003, 39/2004, 50/2007, 62/2007 σε www.dpa.gr). Από τις αποφάσεις προκύπτει ότι η νομιμότητα της συλλογής των στοιχείων συναρτάται τόσο με τον έλεγχο της νομιμότητας του σκοπού και την τήρηση της νομοθεσίας για τη δημιουργία αρχείου όσο και με την στάθμιση ανάμεσα στην αναγκαιότητα του σκοπού και την καταλληλότητα του μέτρου. Πρόκειται για τον έλεγχο αναλογικότητας που επιβάλλει την υιοθέτηση ηπιότερων μέσων όταν τα βιομετρικά δεδομένα κρίνονται ως επαχθή σε σχέση με τον σκοπό ασφάλειας που υπηρετείται στην συγκεκριμένη περίπτωση. Με άλλα λόγια πρέπει να διασφαλιστεί ότι θα καταστεί αδύνατη η χρησιμοποίηση βιομετρικών δεδομένων, για σκοπούς διάφορους αυτών για τους οποίους έχουν συλλεγεί. Στο ίδιο πνεύμα κινούνται τόσο τα κείμενα της ΕΕ(από Επιτροπή, Κοινοβούλιο και Ομάδα εργασίας άρθρου 29) όσο και η πρόσφατη απόφαση του ΕΔΔΑ Case of S. and Marper v. The United Kingdom της 4/12/2008- 30562/04 και 30566/04) Για μια ολοκληρωμένη παρουσίαση των ευρωπαϊκών και εθνικών διαστάσεων του θέματος, βλ. Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου, Βιομετρικά δεδομένα: Σημασία και νομική κατοχύρωση, εισήγηση σε Ημερίδα : Βιομετρικά δεδομένα, σύγχρονες εξελίξεις και δεοντολογία, Θεσσαλονίκη, 10-12-2009.
- 20 Βλ. Μ. Σταθόπουλος, *ό.π.*, σ. 2.
- 21 Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα που μας δίνει η απόφαση του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας (BverfGE 35/5-6-1973, 202) το οποίο δέχθηκε ότι η δημοσιοποίηση σε τηλεοπτική εκπομπή εγκληματικών πράξεων που ένα άτομο διέπραξε στο απώτερο παρελθόν και για τις οποίες καταδικάστηκε, εξέτισε την ποινή του και επέκειτο η αποφυλάκισή του, είναι ενέργεια που προσβάλλει την ακώλυτη επανένταξή του στην κοινωνία και υπερτερεί του δικαιώματος του κοινού για πληροφόρηση.
- 22 Η εικόνα είναι παραπλανητική, διότι τα δημοσιογραφικά αρχεία, επειδή ακριβώς εξυπηρετούν ανάγκες της επικαιρότητας, δεν ενδιαφέρονται για τη συνολική παρουσία ενός ατόμου, αλλά μόνο για μια συγκεκριμένη πράξη και αυτή καταχωρούν, χωρίς να υπάρχει μέριμνα διαρκούς ενημέρωσης. Η λειτουργία αυτή δίνει έμφαση στο δραματικό μέρος της πληροφορίας, όπως είναι η άσκηση ποινικής δίωξης για τη διάπραξη ενός αδικήματος και όχι στην αθώωση του προσώπου για την ίδια πράξη. Έτσι το αρχικό γεγονός μένει στο αρχείο και ανασύρεται κατά βούληση, ενώ το άτομο στιγματίζεται διά βίου στη συνείδηση του κόσμου, χωρίς να έχει το περιθώριο να αποκατασταθεί. Βλ. Τσεβάς, *ό.π.*, σ. 188 επ., καθώς και ΑΠ 611/1995, ΤοΣ 1996, σ. 807.
- 23 Βλ. τα παραδείγματα που επικαλείται η Κ. Ανθήμου, *ό.π.*, σ. 159-160.
- 24 Βλ. για τα παραδείγματα στο Β. Αραβαντινός, *Η προστασία των στοιχείων προσωπικού χαρακτήρα από την αθέμιτη επεξεργασία τους με ηλεκτρονικό υπολογιστή*, Αντ. Σάκκουλας, 1997, σ. 14.
- 25 Βλ. Κ. Ανθήμου, *ό.π.*, σ. 160-161.
- 26 Βλ. Φ. Τερζάκη, «Το αρχέτυπο του Νταχάου και του Γκουαντάναμο», www.rhodium.gr
- 27 Σύμφωνα με την άποψη αρμόδιου αξιωματούχου της ΕΛ.ΑΣ τα νέα διαβατήρια θα βοηθήσουν στον περιορισμό της λαθρομετανάστευσης, της διακίνησης ναρκωτικών και όπλων, *Το Βήμα*, 30-11-2008.
- 28 Τον Αύγουστο του 2008 η βρετανική εφημερίδα *The Times* προκειμένου να εξετάσει τα μέτρα ασφαλείας των νέων διαβατηρίων πραγματοποίησε ένα πρωτότυπο πείραμα: με τη βοήθεια του Ολλανδού ερευνητή συστημάτων ασφάλειας του πανεπιστημίου του Άμστερνταμ, Γερούν Φαν Μπικ, κατά-

- φεραν να σπάσουν τους κωδικούς που περιέχουν τα βιομετρικά δεδομένα των διαβατηρίων και να αλλάξουν την ψηφιακή φωτογραφία ενός μικρού αγοριού. Το μικροτσίπ των διαβατηρίων αποκωδικοποιήθηκε σχετικά εύκολα και στη συνέχεια, με ένα κατάλληλο λογισμικό αντιγράφηκε σε ένα κενό μικροτσίπ όπου πέρασαν όλα τα ψηφιοποιημένα βιομετρικά δεδομένα. Με τον τρόπο αυτό μπορεί ένας απλώς ιδιώτης με βασικές γνώσεις συστημάτων λογισμικού να παρέμβει στα πραγματικά στοιχεία και να τα αλλάξει. Η πλαστότητα των διαβατηρίων αυτών μπορεί να διαφύγει του ελέγχου ενεργού πιστοποίησης διότι μόνο εννέα κράτη διαθέτουν το ειδικό σύστημα για την εφαρμογή της Υποδομής Δημοσίου Κλειδιού (Public Key Directory), δηλαδή του συστήματος που μπορεί να εντοπίσει την πλαστότητα, βλ. *Το Βήμα*, 30-11-2008. Συνεπώς είναι προφανές ότι να μην δυσχεραίνεται η κλοπή της ηλεκτρονικής ταυτότητας, αν όμως συμβεί, οι συνέπειες –λόγω του τεκμηρίου της αξιοπιστίας των στοιχείων– θα είναι σοβαρότερες, διότι θα μπορεί να χρησιμοποιηθεί παντού ψηφιακά.
- 29 Πικρή πείρα έχει αποδείξει ότι οι σύγχρονες τρομοκρατικές ενέργειες πραγματοποιούνται από πεπειραμένα πρόσωπα που διαθέτουν νόμιμα ταξιδιωτικά έγγραφα και δύσκολα τέτοια μέτρα θα συμβάλουν στην αποτροπή της τρομοκρατίας.
- 30 Είναι προφανές ότι πρόσωπα που δεν θα διαθέτουν διαβατήρια με βιομετρικά δεδομένα σε ψηφιακή μορφή όπως οι μετανάστες, θα είναι δύσκολο να αποδείξουν την ταυτότητά τους, ενώ είναι πιθανόν να στιγματισθούν και οι ανάπηροι που δεν μπορούν να υποβληθούν σε βιομετρικές εξετάσεις.
- 31 Ακόμα και αν διακρίναμε με αυστηρότητα τα βιομετρικά δεδομένα τα οποία

- συλλέγονται και αποθηκεύονται για δημόσιους σκοπούς από συγκεκριμένες υπηρεσίες (π.χ. έλεγχος συνόρων) από αυτά που συγκεντρώνονται από ιδιώτες στη βάση συμβατικών υποχρεώσεων με την συγκατάθεση του ενδιαφερομένου, θα ήταν δύσκολο να διασφαλιστεί ότι τα δεύτερα δεν θα διασυνδέονταν με τα πρώτα. Επιπλέον ο κοινοτικός κανονισμός για τα ηλεκτρονικά διαβατήρια δεν προβλέπει την απαγόρευση κεντρικής βάσης δεδομένων, πράγμα που δεν αποκλείει το ενδεχόμενο της ένταξης όλων των πολιτών που διαθέτουν διαβατήρια στην κατηγορία των υπόπτων για διάπραξη εγκλημάτων. Βλ. Kosta E., *The use of RFID chip on identification documents, Paper, Electronic democracy-challenges of the digital era*, Athens 2006.
- 32 Βλ. τους νόμους 3635/2007 και 3783/2009 που εξαιρούν από την προστασία των προσωπικών δεδομένων –άρα και από την εποπτεία της Αρχής– την επεξεργασία που γίνεται από δικαστικές και εισαγγελικές αρχές, αλλά και από δικαστικά όργανα ακόμα και για πλημμελήματα. Βλ. για το θέμα τις γνωμοδοτήσεις της Αρχής Ι και 2/2009 σε www.dpa.gr.
- 33 Σύμφωνα με τη Σύσταση No.R(92)Ι (για τη χρήση DNA στο πλαίσιο του συστήματος απονομής ποινικής δικαιοσύνης) του Συμβουλίου της Ευρώπης, είναι επιτρεπτή η διατήρηση αναλύσεων DNA υπό τις αυστηρές προϋποθέσεις ότι έχει καταδικαστεί κάποιος πρόσωπο για σοβαρό έγκλημα κατά της ζωής και η αποθήκευση των στοιχείων να ρυθμίζεται με νόμο που θα προβλέπει έλεγχο από εποπτικό όργανο και συγκεκριμένο χρόνο αποθήκευσης. Βλ. και τις αποφάσεις του ΕΔΔΑ Van der Velden κατά Ολλανδίας(7/12/2006-29514/05) και W. κατά Ολλανδίας (20/1/2009- 20689/08). Εδώ η διατήρηση του γενετικού υλικού θεωρήθηκε

νόμιμη, διότι είχε προηγηθεί καταδίκη και το υλικό διατηρείτο ανώνυμα και κωδικοποιημένα με βάση εγγυήσεις που προέβλεπε ο νόμος. Δεν συνέβη όμως το ίδιο και στην υπόθεση *S. and Marper v. the United Kingdom*, ό.π., όπου το δικαστήριο δέχθηκε ότι παραβιάζεται το άρθρο 8 παρ. Ι της ΕΣΔΑ, διότι η νομοθεσία της Αγγλίας παρείχε γενική και απεριορίστη αρμοδιότητα διατήρησης αρχείων DNA χωρίς ειδικότερες εγγυήσεις και ανεξάρτητα από τη φύση και τη βαρύτητα του εγκλήματος. Βλ. και τη ρύθμιση του άρθρου 200Α ΚΠΔ για τη χρήση του DNA.

- 34 Βλ. Τ. Αγκάμπεν, «Το βιοπολιτικό τατουάζ», *Ελευθεροτυπία*, 4-4-2004. Ο γνωστός θεωρητικός σε ταξίδι του στις ΗΠΑ υποχρεώθηκε, εφόσον ήθελε να εισέλθει στις ΗΠΑ, να αφήσει τα δακτυλικά του αποτυπώματα. Ο συγγραφέας αρνήθηκε και περιέγραψε την εμπειρία του και τις σκέψεις του στο παραπάνω άρθρο που δημοσιεύτηκε αρχικά στην εφημερίδα *Le Monde*.
- 35 Βλ. Γ. Σταυρακάκης, *Επίμετρο*, ό.π., σ. 307.
- 36 Σύμφωνα με απόφαση της Βουλής των Αντιπροσώπων το 2002, κανένας δεν επιτρέπεται να εισέρχεται στο αμερικάνικο έδαφος χωρίς βιομετρικό έλεγχο και όποιου το διαβατήριο δεν διαθέτει τσιπάκι με βιομετρικά στοιχεία θα χρειάζεται έξτρα βίζα με τέτοια στοιχεία. Η συγκεκριμένη απόφαση εντάσσεται σε ένα υπερφιλόδοξο πρόγραμμα (Total Information Awareness), –καθώς δυνητικά οι κίνδυνοι προέρχονται από τους πάντες–, να φακелωθεί το σύνολο του πληθυσμού του πλανήτη.
- 37 Βλ. Τ. Αγκάμπεν, *Το βιολογικό τατουάζ*, ό.π.
- 38 Giorgio Agamben, «Ασφάλεια και τρόμος», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ., 80, 2002, σ. 5 (αναφορά και σε Γ. Σταυρακάκη, *Επίμετρο*, ό.π., σ. 307)

ΕΚΘΕΣΗ «BODIES»: ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΕΧΝΗΣ ΚΑΙ ΣΕΒΑΣΜΟΣ ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΥ

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΜΑΛΛΙΟΣ

Η έκθεση Bodies που παρουσιάστηκε στην Αθήνα από ιδιωτική εταιρία δεν είναι μια συνηθισμένη έκθεση. Αντιθέτως, φιλοδοξεί να είναι αποκαλυπτική, να σοκάρει, να προκαλέσει συζητήσεις με την «αλήθεια των εκθεμάτων» της. Και το κατάφερε.

Όπως προδίδει και ο τίτλος, αντικείμενο της έκθεσης είναι σώματα ανθρώπων, διατηρημένα με τη μέθοδο της «πλαστικοποίησης». Με τη μέθοδο αυτή, υγρή σιλικόνη υποκαθιστά το νερό στα κύτταρα των πτωμάτων και προσφέρει τη δυνατότητα να διατηρηθούν όλοι οι ιστοί του σώματος, έως το κυτταρικό επίπεδο. Το αποτέλεσμα είναι η οριστική διακοπή της πορείας της σήψης και μια ακαμψία του σώματος, που επιτρέπει να το τοποθετεί κανείς σε πόζες που θυμίζουν τον ζωντανό άνθρωπο: ο δρομέας, ο στοχαστής, ο παίκτης σκακιού, κ.λπ.. Έτσι, το πτώμα παρουσιάζεται σε καθιστή ή όρθια στάση, με τρόπο που να γίνονται ορατά τα όργανα, οι διαδρομές των αιμοφόρων αγγείων και οι μύες.¹

Όλες οι εκθέσεις έχουν σημειώσει τεράστια εμπορική επιτυχία διεθνώς. Όπως ενδεικτικώς, το εισιτήριο στην Ελλάδα ήταν 16 ευρώ, ενώ σε όλο τον κόσμο η εμπορική επιτυχία ήταν σαρωτική: χαρακτηριστικά, στο Τόκιο υπήρξαν 2,5 εκατομμύρια επισκέπτες, στο Μάνχαϊμ 800 χιλιάδες και χρειάστηκε να αφήσουν την έκθεση ανοικτή όλο το 24ωρο, ενώ συνολικά υπολογίζεται ότι την επισκέφθηκαν πάνω από 25 εκατομμύρια θεατές.

Ταυτόχρονα, όμως, η εν λόγω έκθεση έχει προκαλέσει δριμεία κριτική και έντονο προβληματισμό τόσο για το ζήτημα της προέλευσης των σωμάτων όσο και για ζητήματα σχετικά με τα όρια της τέχνης και της εμπορευματοποίησης του ανθρώπινου σώματος. Σε δύο χώρες, μάλιστα, η εν λόγω έκθεση έχει απασχολήσει τη δικαιοσύνη και σε μια χώρα έχει απαγορευθεί. Ας εξετάσουμε, όμως, τα επικριρήματα που προβάλλουν οι δύο πλευρές.

Ο Βαγγέλης Μάλλιος είναι διδάκτωρ της Νομικής, δικηγόρος.

Οι διοργανωτές της έκθεσης διατυμpanίζουν την πρωτοποριακή τεχνική της πλαστικοποίησης και τονίζουν τον εκπαιδευτικό χαρακτήρα της διοργάνωσης: η εξοικείωση με το ανθρώπινο σώμα θα οδηγήσει περισσότερους πολίτες στην αλτρουιστική δωρεά οργάνων, ώστε να εξασφαλίζονται περισσότερα σωτήρια μοσχεύματα.² Περαιτέρω, ισχυρίζονται ότι εκδημοκρατίζεται η γνώση (και εν προκειμένω της ανατομίας), αφού καταργείται πλέον το προνόμιο που μέχρι σήμερα απολάμβαναν μόνον οι φοιτητές της Ιατρικής να μπορούν να βλέπουν από κοντά και να εξετάζουν ανθρώπινα πτώματα και ότι καταρρίπτεται το ταμπού της αποστροφής που προκαλούσε μέχρι σήμερα το ανθρώπινο πτώμα. Εντέλει, σύμφωνα με την ίδια άποψη, πρόκειται για ελευθερία της τέχνης και της επιστήμης: σύμφωνα με την άποψη αυτή, αν και η έκθεση απευθύνεται σε όλους, κανένας δεν υποχρεούται να την δει, παρά τη θέλησή του.

Πράγματι, όπως συμβαίνει και με την ελευθερία της έρευνας, έτσι και η ελευθερία της τέχνης κατοχυρώνεται στο Σύνταγμά μας με τρόπο ανεπιφύλακτο.³ Ο καλλιτέχνης είναι απόλυτα ελεύθερος να αποτυπώσει (για παράδειγμα σε ένα ζωγραφικό πίνακα ή σε ένα γλυπτό) οποιοδήποτε θέμα τον εμπνέει. Έτσι, αν κάποιος επιθυμεί να ζωγραφίσει ή να φτιάξει ένα γλυπτό με θέμα τον ανθρώπινο θάνατο και το ανθρώπινο σώμα είναι απόλυτα ελεύθερος να το πράξει, με οποιόν τρόπο κρίνει ο ίδιος ως καταλληλότερο. Και τούτο, διότι δεν νοείται κανένας θεματικός περιορισμός στην τέχνη, είτε ως προς τη μορφή και τη μέθοδο καλλιτεχνικής δημιουργίας είτε ως προς το περιεχόμενο του έργου τέχνης.

Πράγματι, στην έννοια της τέχνης περιλαμβάνεται και η αμφισβήτηση των «κυρίαρχων» τάσεων και των «καθιερωμένων» καλλιτεχνικών μορφών και μοτίβων και η τυχόν ανάπτυξη εναλλακτικών εκδοχών. Ο ίδιος καλλιτέχνης δικαιούται να εκθέσει, να παρουσιάσει και, εν γένει, να διαδώσει το έργο του με κάθε πρόσφορο τρόπο, ενώ το κοινό έχει δικαίωμα πρόσβασης στο καλλιτεχνικό έργο

προκειμένου να το απολαύσει. Πρέπει, πάντως, να σημειωθεί ότι η ανεπιφύλακτη συνταγματικά ελευθερία της έρευνας και τέχνης δεν αίρει την παρανομία, από τη στιγμή κατά την οποία προσβάλλεται η υπέρτατη συνταγματική αρχή της αξίας του ανθρώπου.⁴

Τι συμβαίνει, όμως, αν ο καλλιτέχνης δεν θέλει απλώς να αναπαραστήσει το σώμα ενός νεκρού, αλλά να κάνει μια έκθεση χρησιμοποιώντας το ίδιο το σώμα του; Θίγει η έκθεση Bodies την αξία του ανθρώπου και τον οφειλόμενο σεβασμό στο ανθρώπινο σώμα;

Ο λόγος για τον οποίο νοιώθουμε υποχρεωμένοι να εκπληρώσουμε τις επιθυμίες των νεκρών είναι επειδή αυτές συνήθως συμπίπτουν με άλλες αξίες τις οποίες θεωρούμε σημαντικές και οι οποίες αποτελούν αίτημα των προσώπων πριν τον θάνατό τους. Κάποιοι υποστηρίζουν ότι σεβόμαστε το νεκρό και το σώμα του, επειδή απλούστατα σεβόμαστε τον άνθρωπο που υπήρχε, ενώ σύμφωνα με άλλη άποψη, ακόμα και μετά το θάνατο ενός προσώπου, τα συμφέροντά του εξακολουθούν να υπάρχουν. Συνεπώς, σύμφωνα με την άποψη αυτή, είναι δυνατό να βλάψουμε κάποιον ακόμα και μετά τον θάνατό του. Τέλος, σύμφωνα με την ωφελιστική θεωρία, έχουμε συμφέρον να προστατεύσουμε τους νεκρούς, διότι απλούστατα κάποια στιγμή θα πεθάνουμε και εμείς. Υπό την μία ή την άλλη εκδοχή, ο σεβασμός του σώματος του νεκρού αποτελεί, αναμφίβολα μια αξία όχι μόνο του πολιτισμού μας, αλλά και άλλων ιστορικών πολιτισμών.⁵

Από τη σκοπιά του δικαίου η αξία αυτή δεν είναι απόλυτη. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως με το θάνατο παύει η προσωπικότητα του ανθρώπου και, επομένως, και η προστασία της και ότι το ανθρώπινο πτώμα είναι –πάντα σύμφωνα με το δίκαιο– πράγμα. Όμως, η εμπράγματο φύση του πτώματος δεν το αποστερεί του οφειλόμενου σεβασμού.⁶ Έτσι, μια πράξη που θα παραμόρφωνε το πτώμα (π.χ. ο διαμελισμός του και η οικονομική ανταλλαγή τμημάτων του) είναι παράνομη και καταδικαστέα. Πράγ-

ματι, σύμφωνα με την ορθότερη άποψη, το πτώμα –κατά το δίκαιο– είναι «πράγμα εκτός οικονομικής συναλλαγής».⁷ Έχει, καταρχήν, συγκεκριμένο προορισμό (την ταφή ή την καύση), μπορεί δε να τύχει περιορισμένης συναλλαγής άνευ οικονομικού ανταλλάγματος, όπως π.χ. στην περίπτωση της δωρεάς για ιατρική έρευνα και διδασκαλία ή για μεταθανάτια μεταμόσχευση.

Πέρα, όμως, από τις χρήσεις αυτές, μπορεί το ανθρώπινο σώμα να χρησιμοποιηθεί για μια έκθεση, όπως εν προκειμένω στην έκθεση Bodies, ή κάτι τέτοιο έρχεται σε αντίθεση με τον οφειλόμενο σεβασμό στο ανθρώπινο πτώμα; Το βασικό αντεπιχείρημα των πολέμιων της συγκεκριμένης έκθεσης έγκειται στην προέλευση των πτωμάτων.

Στη Γαλλία, δύο Μ.Κ.Ο.⁸ αντιτάχθηκαν στην έκθεση και προσέφυγαν στη δικαιοσύνη, κυρίως λόγω υποψιών ότι τα σώματα προέρχονται από Κινέζους καταδικασμένους σε θανατική ποινή, οι οποίοι προφανώς δεν είχαν συναινέσει σε μια τέτοια μεταθανάτια χρήση των σωμάτων τους. Στις 21 Απριλίου 2009 δικαστήριο του Παρισιού απαγόρευσε την έκθεση Bodies με το αιτιολογικό ότι το ανθρώπινο πτώμα μπορεί είτε να ενταφιαστεί ή να αποτεφρωθεί είτε να τοποθετηθεί σε δημόσιες επιστημονικές συλλογές. Αντιθέτως, η εμπορευματοποίησή του από ιδιωτική εταιρία είναι αντίθετη προς τον οφειλόμενο σεβασμό προς το ανθρώπινο πτώμα. Το Εφετείο του Παρισιού επιβεβαίωσε την πρωτόδικη απόφαση, επισημαίνοντας επιπλέον ότι η διοργανώτρια εταιρεία δεν προσκόμισε αποδείξεις για την προέλευση των σωμάτων.⁹

Η απόφαση του δικαστηρίου του Παρισιού δεν είναι η πρώτη σχετική δικαστική απόφαση. Πριν από ένα χρόνο, η ίδια υπόθεση απασχόλησε τις Η.Π.Α., με διαφορετική, εντούτοις, κατάληξη. Συγκεκριμένα, η Γενική Εισαγγελία της Νέας Υόρκης δεν απαγόρευσε την έκθεση. Αποφάσισε, όμως, ότι οι διοργανωτές είναι υπεύθυνοι για την προέλευση των σωμάτων που εκτίθενται. Έτσι, υποχρέωσε τους διοργανωτές για κάθε πτώμα που εκθέτουν να προσκομίσουν πλήρη γραπτή αναφορά της προέλευσής του, του τρόπου θανάτου του, καθώς και έγγραφη συναίνεση των ατόμων για τη συγκεκριμένη μετά θάνατο χρήση του σώματός τους. Στην περίπτωση που οι διοργανωτές, συνεχίσουν την έκθεση των ίδιων πτωμάτων (την προέλευση των οποίων δεν μπορούν να βεβαιώσουν) οφείλουν, απλώς, να ενημερώσουν το κοινό ότι

«δεν είναι δυνατό να βεβαιωθεί ότι τα σώματα ή τα μέλη που εκτίθενται δεν ανήκαν σε Κινέζους φυλακισμένους που μπορεί να ήταν θύματα βασανιστηρίων και εκτελέσεων». Τέλος, η Εισαγγελία υποχρέωσε τους εκθέτες να επιστρέψουν τα χρήματα σε όσους ήδη επισκέφθηκαν την έκθεση, και οι οποίοι δεν θα το έκαναν αν γνώριζαν ότι η προέλευση των πτωμάτων είναι άγνωστη.¹⁰

Η διαφορά στις δύο προσεγγίσεις είναι προφανής. Καταρχήν, και οι δύο αποφάσεις ξεκινούν από κοινή αφετηρία: για οποιαδήποτε μεταθανάτια χρήση του νεκρού σώματος πρέπει να έχει προηγηθεί ελεύθερη, ρητή και ανεπιφύλακτη συναίνεση του νεκρού. Παρόλα αυτά, αν και σύμφωνα με το Γάλλο δικαστή η παρανομία είναι δεδομένη στην περίπτωση που πρόκειται για σώματα ανθρώπων που δεν συνήνεσαν ή που δεν είχαν τη δυνατότητα ελεύθερης συναίνεσης, ο Αμερικάνος δικαστής αρκείται στο να γνωστοποιηθεί το γεγονός στο κοινό που πρόκειται να επισκεφθεί την έκθεση.

Επίσης, σε αντίθεση με τον Αμερικάνο συνάδελφό του, ο Γάλλος δικαστής εστιάζεται και στον εμπορικό χαρακτήρα της έκθεσης. Έτσι, σύμφωνα με αυτόν, η οικονομική εκμετάλλευση ακόμη και του νεκρού ανθρώπινου σώματος είναι ηθικά ανεπίτρεπτη και νομικά απαγορευμένη.¹¹ Σύμφωνα με τη γαλλική απόφαση, η ίδια η μεταθανάτια εμπορική έκθεση του ανθρώπινου σώματος δεν εξασφαλίζει τον προσήκοντα σεβασμό στο σώμα του νεκρού. Το τελευταίο έχει έναν συγκεκριμένο προορισμό: ταφή, καύση ή δωρεά σε δημόσιο οργανισμό (για μεταμόσχευση ή ιατρική διδασκαλία και έρευνα). Επομένως, σύμφωνα με τη λογική αυτή, η ίδια η έκθεση Bodies υποτιμά το ανθρώπινο πτώμα και τον οφειλόμενο σε αυτό σεβασμό. Και τούτο, ακόμα και αν η έκθεση αυτή ανταποκρίνεται στη ρητά και ελεύθερα διατυπωμένη συναίνεση του νεκρού ή των συγγενών του. Αφετηρία της σκέψης αυτής είναι η αρχή ότι η αξία του ανθρώπου είναι αδιαπραγμάτευτη αντικειμενική αξία και οι προσβολές της δεν αφορούν μόνο τον συγκεκριμένο άνθρωπο.

Αντίθετα, ο Γενικός Εισαγγελέας της Νέας Υόρκης οδηγείται σε διαφορετική απόφαση, καθ' ό μέτρο εστιάζεται αφενός μεν στο δικαίωμα αυτοδιάθεσης του ανθρώπινου σώματος (στο δικαίωμα, δηλαδή, του καθενός να αποφασίζει για την «τύχη» του σώματός του), αφετέρου δε στο δικαίωμα του κοινού να αποφασίσει μόνο του και ανεπηρέαστο, έχο-

ντας υπόψη του όλα τα δεδομένα και τις παραμέτρους της έκθεσης.

Από τη σκοπιά της ηθικής, ποια είναι η απάντηση στα υπόλοιπα επιχειρήματα των διοργανωτών; Δηλαδή, τον εκπαιδευτικό χαρακτήρα της διοργάνωσης, την εξοικείωση με το ανθρώπινο σώμα και την κατάργηση του προνομίου να παρατηρούν το ανθρώπινο πτώμα μόνο όσοι ασχολούνται με την επιστήμη της ιατρικής; Οι ηθικές επιφυλάξεις, στα επιχειρήματα αυτά, είναι έντονες:

Καταρχήν, ο λόγος για τον οποίο η ιατρική κοινότητα μπορεί να μελετά και να επεξεργάζεται ανθρώπινα πτώματα δεν συνδέεται με κάποιο συντεχνιακό προνόμιο, αλλά με τον πολύ συγκεκριμένο στόχο: τη συνδρομή προς τον πάσχοντα συνάνθρωπο και τη θεραπεία ασθενειών. Πράγματι, οι κοινωνίες είχαν, μέχρι σήμερα, αποφασίσει να επιτρέπεται η επεξεργασία και η χρησιμοποίηση νεκρών ανθρώπων σωμάτων μόνον υπό δύο όρους: με ξεκάθαρες τις συνθήκες απόκτησής τους και αποκλειστικά μέσα στα οριοθετημένα πλαίσια της ιατρικής έρευνας και της διδασκαλίας της. Όταν, η μελέτη και επεξεργασία του ανθρώπινου σώματος ξεκοπεί από το ανθρωπιστικό-θεραπευτικό πλαίσιο και σκοπό, τότε δεν προάγει ούτε τη γνώση, ούτε κανένα φιλότιμο συναίσθημα.

Όπως υπογράμμισε και η Γαλλική Επιτροπή Ηθικής,¹² ο ισχυρισμός ότι πρόκειται για παιδαγωγική και επιστημονική έκθεση είναι παραπλανητικός. Γιατί είναι περισσότερο εκπαιδευτικό να παρατηρούμε αληθινά πτώματα, πνεύμονες, συκώτια και έμβρυα αντί για πλαστικές αναπαραστάσεις τους ή κατασκευές από άλλο υλικό; Στην πραγματικότητα, η λειτουργία που θέλει να υπηρετήσει η έκθεση (καλλιτεχνική, επιστημονική, εμπορική-οικονομική, ή απλώς να προκαλέσει) δεν είναι ξεκάθαρη.

Πράγματι, με προκάλλυμμα την επιστήμη, με συνέργεια ισχυρών δόσεων δήθεν αισθητικής δημιουργίας (όπου η έκθεση δεν έχει ως αντικείμενο κάποια αναπαράσταση, αλλά αφορά το ίδιο το αντικείμενο το οποίο εκτίθεται) και ηθικιστικού επιστημονικού διδακτισμού («βλέποντας τα μαυρισμένα πνευμόνια, αποφεύγετε το κάπνισμα») αυτό που αποσιωπάται είναι η υφέρπουσα ηδονοβλεψία του κοινού, η μετατροπή του ανθρώπινου σώματος σε «θεαματικό εμπόρευμα».

Εντέλει, δεδομένου ότι ο σκοπός του ιδιωτικού κέρδους της συγκεκριμένης έκθεσης ήταν αναμφισβήτητος και ότι πολύ πιθανόν να έχουν παραβιαστεί

στοιχειώδη ανθρώπινα δικαιώματα για την πραγματοποίησή της, αυτό που, κυρίως, διακυβεύεται είναι η νάρκωση βασικών αντανάκλαστικών του ανθρώπου όσον αφορά την καταπάτηση θεμελιωδών δικαιωμάτων και τη θανάτωση ανθρώπων. Πλέον, ο άνθρωπος μετατρέπεται σε θεατή και μπορεί να προσεγγίσει το θάνατο ενός άλλου (τρίτου, ανώνυμου), χωρίς να πενθεί, χωρίς το αίσθημα της απώλειας. Μπορεί σχεδόν να ακουμπήσει το πτώμα ενός ανώνυμου βασανισθέντος και εκτελεσθέντος από απλή περιέργεια, χωρίς να αντιδρά και χωρίς να διακινδυνεύει τίποτα απολύτως.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Για τις εκθέσεις που διοργανώθηκαν τόσο στην Ελλάδα όσο και το εξωτερικό, βλ. www.bodiesinathens.gr και www.bodiestheexhibition.com.
- 2 Με τη λογική αυτή, εξάλλου, στην Ελλάδα η έκθεση διοργανώθηκε και υπό την αιγίδα του Εθνικού Οργανισμού Μεταμοσχεύσεων.
- 3 Άρθρο 16§1 Συντάγματος: «Η τέχνη και η επιστήμη, η έρευνα και η διδασκαλία είναι ελεύθερες. Η ανάπτυξη και η προαγωγή τους αποτελεί υποχρέωση του κράτους. Η ακαδημαϊκή ελευθερία και η ελευθερία της διδασκαλίας δεν απαλλάσσουν από το καθήκον υπακοής στο Σύνταγμα». Για την ελευθερία της τέχνης, βλ. μεταξύ άλλων, Π. Δ. Δαγτόγλου, *Ατομικά Δικαιώματα*, 2005, σ. 665, Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, 2006, σ. 326, Γ. Παπαδημητρίου, «Η ελευθερία της τέχνης και το Σύνταγμα», *ΔιΜΕΕ* 1/2006, σ. 8, Γ. Θεοδόσης, *Η ελευθερία της τέχνης*, 2000, σ. 39, Σ. Τσακουράκης, *Θρησκεία κατά τέχνης*, 2005, σ. 214, Σ. Βλαχόπουλος, «Η ελευθερία της τέχνης. Τα όρια ενός ανεπιφύλακτου δικαιώματος», *ΔτΑ* 1/1999, σ. 73.
- 4 Κάτι τέτοιο είχε την ευκαιρία να υπενθυμίσει πρόσφατα ο Άρειος Πάγος (ΑΠ 13/1999) στην «υπόθεση Μπαμπινιώτη» όσον αφορά την ελευθερία της επιστήμης και της έρευνας, οι οποίες και αυτές (όπως και η ελευθερία της τέχνης) κατοχυρώνονται στο άρθρο 16 του Συντάγματος. Ειδικότερα, έκρινε ότι η προστασία της ελευθερίας της επιστήμης και έρευνας «καλύπτει (νομιμοποιεί) και προσβολές του δικαιώματος της προσωπικότητας που τυχόν ενυπάρχουν στην ενάσκησή τους, οι οποίες έτσι, εφόσον δεν προσβάλλεται η αξία του ανθρώπου, δεν

είναι παράνομες διότι η προσωπικότητα, και αν θίγεται, έχει στη συγκεκριμένη περίπτωση υποδεέστερη σημασία και σχέση με το αγαθό των ως άνω ελευθεριών». Τα πραγματικά περιστατικά της «υπόθεσης Μπαμπινιώτη» ήταν τα εξής: Στο Λεξικό του Γ. Δ. Μπαμπινιώτη (ένα έργο 2.064 σελίδων και με 150.000 λέξεις-φράσεις) και στο λήμμα «Βούλγαρος» δόθηκε ως δεύτερος ορισμός ο εξής: «2. (καταχρ. υβριστ.) ο οπαδός ή παίκτης ομάδας της Θεσσαλονίκης (κυρίως ΠΑΟΚ)». Το Λεξικό απέδωσε μια χρήση της λέξης «Βούλγαρος» που γίνεται με κραυγές στα γήπεδα, φροντίζοντας πάντως να ξεκαθαρίσει ότι αυτή η χρήση είναι καταχρηστική και υβριστική. Το Μονομελές Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης εξέδωσε προσωρινή απαγόρευση στις 23 Μαΐου 1998, δίκασε την υπόθεση στις 28 και 29 Μαΐου και δημοσίευσε την απόφασή του στις 13 Ιουνίου 1998 (Απόφαση 18134/1998, ΤοΣ 4/1998, σ. 764). Με αυτήν διέταξε την απόλωση του επίμαχου λήμματος «από κάθε μελλοντική ανατύπωση ή έκδοση, καθώς και από όσα αντίτυπα δεν έχουν διατεθεί στο αναγνωστικό κοινό και βρίσκονται στα χέρια των καθ' ύλην». Ο Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου άσκησε αναίρεση υπέρ του νόμου κατά της απόφασης (ΤοΣ 4/1998, σ. 768) και ο Άρειος Πάγος (ΑΠ 13/1999, ΤοΣ 2/1999, σ. 253) ανάρεσε υπέρ του νόμου την ως άνω πρωτόδικη απόφαση. Βλ. σχετικά, Α. Μάνεσης, «Η επιστημονική γνώμη δεν διώκεται», ΤοΣ 4/1998, σ. 717, Ν. Κ. Αλιβιζάτος, «Σημείωμα μαρτυρικής καταθέσεως», ΤοΣ 4/1998, σ. 718, Μ. Σταθόπουλος, «Ένα λεξικό ανάμεσα σε δικαιοσύνη και επιστήμη», ΤοΣ 4/1998, σ. 721, του ίδιου, «Η δίκη σώζει το άστοχο λήμμα», ΤοΣ 4/1998, σ. 735, Γ. Κασσιμάτης, «Η επιστήμη υπό δικαστική απαγόρευση», ΤοΣ 4/1998, σ. 725, Γ. Α. Κουμάντος, «Το 'επικίνδυνο' λεξικό», ΤοΣ 4/1998, σ. 731, Σ. Τσακυράκης, «Στανικό Λεξικό», ΤοΣ 4/1998, σ. 742, Η. Π. Νικολούδης, «Αναίρεση υπέρ του Σωκράτους», ΤοΣ 4/1998, σ. 749, Α. Καϊδατζής, «Η ελευθερία της επιστημονικής έκφρασης σε σύγκρουση με το δικαίωμα προστασίας της προσωπικότητας», ΤοΣ 4/1998, σ. 753.

- 5 Για τις διάφορες φιλοσοφικές απόψεις που έχουν, κατά καιρούς, διατυπωθεί για το θέμα αυτό, βλ. μεταξύ άλλων, J. Feinberg, *Harm and Self-Interest in Law, Morality and Society: Essays in Honour of*

H.L.A. Hart, ed. P.M.S. Hacker, 1977, E. Partridge, «Posthumous Interests and Posthumous Respect», *Ethics* 91, University of Chicago, 1981, σ. 249, B.B. Levenbook, «Harming Someone after His Death», *Ethics* 94, University of Chicago, 1984, σ. 407, J. Callahan, «On harming the dead», *Ethics* 97, University of Chicago, 1987, σ. 341, J. Fisher, «Harming and Benefiting the Dead», *Death Studies* 25, 2001, σ. 557.

- 6 Χαρακτηριστικά, το άρθρο 12§7 του ν. 2737/1999 ορίζει ότι «η αφαίρεση ιστών και οργάνων από νεκρό δότη γίνεται με τον προσήκοντα σεβασμό στο σώμα του νεκρού».
- 7 Κατά την κρατούσα γνώμη, το νεκρό ανθρώπινο σώμα αποτελεί πράγμα, αντικείμενο *extra commercium*, έχει δε ως προορισμό την ταφή. Οι συγγενείς έχουν περιορισμένες μόνο εξουσίες που αφορούν κυρίως τον τρόπο ενταφιασμού, πάντοτε όμως μέσα στα όρια που χαράζει ο νόμος (ΠοινΚ 426, 443). Βλ. Γ. Μπαλή, *Γενικές Αρχές*, Αθήνα 1961, § 180, Α. Σ. Γεωργιάδης, *Εμπράγματο Δίκαιο*, τ. Α', 1991, σ. 80. Κατ' άλλη άποψη, ο νεκρός αποτελεί υπόλειμμα της προσωπικότητας του αποθανόντος. Βλ. Εμμ. Βουζίκας, *Κληρονομικό Δίκαιο*, τ. Β', Αθήνα 1976, § 11, Αλ. Λιτζερόπουλος, *Κληρονομικό Δίκαιο*, τ. Β', Αθήνα 1958, § 68. Στη Γαλλία, αντίθετα, γίνεται δεκτή η «οικογενειακή συγκυριότητα» του ανθρώπινου σώματος, Tribunal de Grande Instance de Lille, 5.12.1996, Dalloz 1997, σ. 376.
- 8 «Ensemble contre la peine de mort» και «Solidarité Chine».
- 9 «L'exposition 'Our Body' porte atteinte à la dignité humaine», *Le Monde*, 22.4.2009.
- 10 Βλ. τον από 29.5.2008 συμβιβασμό μεταξύ του Γενικού Εισαγγελέα Νέας Υόρκης Andrew M. Cuomo και της υπεύθυνης –για την έκθεση– εταιρίας 'Premier Exhibitions', www.oag.state.ny.us/media_center/2008/may/may29a_08.html.
- 11 Όπως ορίζει, άλλωστε, και η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και τη Βιοϊατρική, η οποία δεν διαφοροποιεί την προστασία που «το ανθρώπινο σώμα και τα τμήματά του δεν αποτελούν, ως τέτοια, πηγή οικονομικού οφέλους» (άρθρο 21).
- 12 Avis du Comité Consultatif National d'Etique, 10.6.2008, ccne-ethique.fr.